

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980

A TARTALOMBÓL

Téglásy Imre: Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez
Kovács Sándor Iván: Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája
Korompay H. János: A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések
Petőfi és Arany levelezésében)

✕
Nemeskürty István: Schallenberg, Vadianus és Balassi
Köpeczi Béla: Gracián Magyarországon

✕
*Szili József: Az esztétikum igazsága (Az Illúzió és valóság és Az esztétikum sajátos-
sága ismeretelméleti összevetése)*

Szemle

Sötér István: Félkör (Kecskés András)
Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és iróbarátai (Szajbély Mihály)
József Farkas: Írók, eszmék, forradalmak (Botka Ferenc)
Vajda György Mihály: Összefüggések (Fried István)
A magyar sajtó története I. 1705–1848 (Kilián István)

✕

Komlós Aladár	(Németh G. Béla)
Bálint Sándor	(Holl Béla)
Csóka János Lajos	(V. Kovács Sándor)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1980. LXXXIV. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

Téglásy Imre: Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez 245
Kovács Sándor Iván: Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódája 266
Korompay H. János: A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések Petőfi és Arany levelezésében) 285

Kisebbségi közlemények

Nemeskürty István: Schallenberg, Vadianus és Balassi 310
Köpeczi Béla: Gracián Magyarországon 315
Kiss József: Petőfi izlandi fordítója 321
Botka Ferenc: Illés Béla két ismeretlen kisregénye 322

Adattár

Gömöri György: Adam Czahrowski kérvénye Ernő főherceghez 1590-ből 332
Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és Johann Joachim von Rusdorf 335
Enyedí Sándor: Aranka György levelei Döbrentei Gáborhoz és egy Döbrentei-levél Arankához 343
Lengyel András: Ady Endre és Hollós József 348

Műhely

Szili József: Az esztétikum igazsága (Az Illúzió és valóság és Az esztétikum sajátossága ismeretelméleti összevetése) 351

Szemle

Sőtér István: Félkör (*Kecskés András*) 360
Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai (*Szajbély Mihály*) 365
József Farkas: Írók, eszmék, forradalmak (*Botka Ferenc*) 369
Vajda György Mihály: Összefüggések (*Fried István*) 371
A magyar sajtó története I. 1705–1848 (*Kilián István*) 373

*

Thomas Antonii de Senis „Caffarini”: Libellus de supplemento legende prolixae virginis beate Catherine de Senis. — Die heiligen Könige. — Melius Péter: Herbárium. — Katona Imre: Bruegel és a Batthyányak — Földi János — Emlékkönyv. — Vezér Erzsébet: Lesznai Anna élete. — Remenyik Zsigmond: A képzelgő lámpagyújtogató. — Sükösd Mihály: Közéletek. — Csapláros István: A felvilágosodástól a felszabadulásig — Domokos Mátyás: Ugyanarról másképpen. (*Klaniczay Tibor, Vásárhelyi Judit, Húbert Ildikó, Uray Pirooska, Poór János, Szántó Ágnes, Tasi József, Lőrinczy Huba, Lőkös István, Rónay László*) 377

Krónika

Komlós Aladár	(1892—1980) (<i>Németh G. Béla</i>)	389
Bálint Sándor	(1904—1980) (<i>Holl Béla</i>)	390
Csóka János Lajos	(1904—1980) (<i>V. Kovács Sándor</i>)	391

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13,
1118

ZSÁMBOKY JÁNOS (SAMBUCUS) NYELV- ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETÉHEZ

I.

A XVI. század e híres magyar humanistájának¹ munkásságát kitevő csaknem félszáz auktorkiadás és önálló mű közül feltűnően hiányoznak a vulgáris nyelvű alkotások.² Naplóját³ latinul írta, emblémái,⁴ versei⁵ között is csak latin, illetve görög nyelvű anyagot találhat a kutató. Levelezésében van ugyan néhány magyar, német és olasz nyelvű levél, ezekben azonban gazdasági, peres vagy családi ügyeit intézi; nem művészi igénnyel készített művek.⁶ Az európai és a magyar humanizmus történetében egyaránt jelentős szerepet játszó Zsámboky esetében azért is kiáltó ez a hiány, mert vándorévei során két olyan jelentős európai kultúrközpontban is hosszabb időt töltött, ahol a nemzeti nyelvek kérdése szinte állandóan napirenden volt. Párizs és Padova mind elmélet, mind gyakorlat szempontjából mértékadó mintául szolgálhatott a XVI. századi Európa számára. Zsámboky nyelvfelfogásának vizsgálatát azért is fontos feladatnak tekintjük, mert a magyarországi humanisták körében is nagy tekintélynek örvendő író ezek munkásságát is alapvetően befolyásolhatta.

Mint hogy nyelvszemlélete elválaszthatatlanul összefonódik történetiszemléletével, ezért e kettő együttes feltárását kell megkísérelnünk.

Könyvtára

Könyvtárának szerencsésen fennmaradt jegyzéke⁷ bizonyítja, hogy Zsámboky élénk figyelemmel kísérte a nemzeti nyelv körül kibontakozó vitákat és beszerezte a legjelentősebb vulgáris nyelvű alkotásokat is. A 3327 kötetből álló nyomtatott és kéziratos anyag 10 százaléka nemzeti nyelven íródott. Ebből a legtöbb olasz (5,15%) és francia nyelvű (3,5%). Feltűnő a német és a magyar⁸ anyag viszonylagos szegénysége (0,75% és 0,3%). (1. ábra)

¹ Nevét helytelenül írjuk Sámbocki, Sámbocky vagy Zsámbocki formában. Mivel ő maga magyar és német nyelvű leveleinek túlnyomó részében *Sambokynak* írta magát, s az s betű zs hangértékű, a *Zsámboky* formát kell elfogadnunk.

² VARGA László: Sámbocky (Sambucus) János filológiai munkássága. Acta Classica Universitatis Debrecensis I. 1965. 77–103.

³ GERSTINGER, H.: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584.) Sitzungsberichte, 248. Band, 2. Abhandlung, Wien–Graz–Köln, 1965.

⁴ SAMBUCUS, J.: Emblemata. Antverpiae, 1564. A továbbiakban: Emblemata . . .

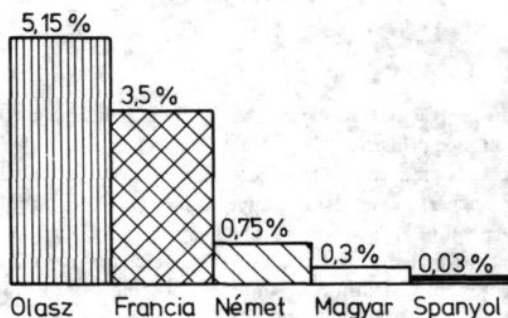
⁵ VARGA László: Sámbocky (Sambucus) János filológiai és költői munkássága. Kézirat. Debrecen, 1963. 142–222.

⁶ GERSTINGER, H.: Die Briefe des Johannes Sambucus. 1554–1584. Wien–Graz–Köln, 1968.

⁷ GULYÁS Pál: Sámbocky János könyvtára. Bp. 1941.

⁸ Magyar könyveiről HOLL Béla: Sámbocki János könyvtárának magyar könyveiről. MKsz 1964. 344–348. Gulyás feltételezte, hogy Zsámboky könyvei az akkor szokásos szakcsoportokban voltak fölállítva. Hozzátehetjük, hogy a *vulgáris nyelvű anyag nagyjából külön csoportokban foglalt helyet, tehát bizonyos nyelvi csoportosítási szándék* is megfigyelhető nála. Erre utal a leltári számok csekély

Az olasz nyelvű könyvek között találjuk például Dante, Petrarca, Castiglione, Bembo, Aretino, Guevara, Boccaccio, valamint Ariosto műveit s a közelebről sajnos nem részletezett olasz nyelvű kantilénákat. Beszerezte a legnevesebb francia írók műveit is. Megtaláljuk nála Th. Bèze, Cl. Marot és Ronsard verseit. Az olaszon kívül franciául is olvashatta az eredetileg spanyol nyelvű lovagregényt, az *Amadis de Gaulat*. A latin-német és az olasz eredeti mellett franciául is ismerte a *Dekameront*. A német nyelvű anyagból egy Sebastian Brandt-mű és egy udvari életről szóló illemkódex emelkedik ki. A magyar nyelvű nyomtatványok között szerepelt például Heltai Újtestamentum-fordítása, Tinódi krónikája és Hahóti Tőke Ferenc Szigetvár ostromáról szóló műve.

1. ábra

Az Európa-szerzte híres bibliotékából nem hiányoztak a *nyelvelméleti* munkák sem. Ismerte Bembo Prosejét, melyben a szerző a toszkán és a latin nyelv egyenjogúsítását veti fel, Sperone Speroni nyelvekről szóló dialógusát, melyben a klasszikus nyelveket pusztá tintának és papírnak titulálják. Szerepel nála Joachim Perionnak az a műve, melyben a francia nyelv és a görög rokonságáról esik szó, Charles Bouellesnek a latint a francia rovására dicsőítő munkája, ismerte Konrad Gesner *Mithridatesét*, melyben a magyar irodalmi nyelvről is szó esik, s bár könyvtárának jegyzékén nem szerepel, ismernie kellett Du Bellay *Deffenceát* is. Ezekon kívül több vulgáris nyelvű retorika és grammatika is volt birtokában.

Zsámboky és Párizs

Zsámboky meglehetősen fiatalon, 11 esztendőskorában kezdte hellénista alapismereteinek gyarapítását a bécsi Georg Riethamernél. (1542–1543).⁹ A voltaképpen hellénistának induló Zsámboky lehetőség szerint később is a legkitűnőbb grécistákat igyekezett felkeresni. Ilyen volt számára Lipszében Joachim Camerarius (1543–1545?), Wittenbergben Melanchthon (1545), Ingolstadtban Veit Amerbach (1549), Strassburgban Johannes Sturm (1550). Valószínűleg ez utóbbi ajánlatára került Párizs azon kollégiumába, ahol a kor leghíresebb hellénistája, Jean Dorat tanított (1551).¹⁰ A párizsi tudós körökben bizonyára nem csengett már idegenül a 20 esztendőskorú ifjú tudós neve, hiszen

szórása, az azonos nyelvű műveket jelző tételszámok szoros összetartozása. Ilyen például az olaszban a 2486–2532-ig tartó sorozat. Az eredetileg *sakrend, formátum és nyelv* szerint rendezett állomány egyrészt szállítást, másrészt leltározás közben bomolhatott szét. Gulyás utalt arra, hogy Zsámboky könyveinek, kéziratának nagy részét kiselejtezték, sőt el is loptak belőle. A Blotius-féle leltár így nem adhat pontos képet a gyűjtemény nemzeti nyelvű anyagáról sem. (Vö: GULYAS: i. m. 30.)

⁹ Zsámboky vándoréveinek kronológiájához: VANTUCH, A.: Ján Sambucus. Život a dielo renesančného učenca. Bratislava, 1975. 108–210.

¹⁰ Johannes Sturm (1507–1589) Párizsban tanított mielőtt Strasszburba került volna (1537).

ekkor már rendelkezett némi publikációs múlttal¹¹ addigi neves tanárai pedig egyben pártfogói is lehettek. Mindkettő könnyíthette számára a jelentősebb párizsi tudósokkal való kapcsolatletterest. Párizsban Guillaume Budé¹² inspirációjára Adrien Turnébe¹³ alakított ki magasan képzett grécisták-ból álló társaságot, melynek magvát Pierre Danés¹⁴, Denys Lambin¹⁵, Robert és fia Henri Étienne¹⁶, Étienne Dolet¹⁷, Pierre de la Ramée¹⁸ és a már említett Dorat alkották. Valamennyien szoros kapcsolatban álltak a kor legnevesebb itáliai humanistáival is.¹⁹

¹¹ 1551-ig az alábbi műveket jelentette meg: Tabellae dialect[icae] in usum Hefflmari. Vienn[ae], 1547., Homeri opera correxit, novis indicibus expediit. Argent[orati], 1550., Luciani opera scholis (!), artificii notatione illustravit. Argent[orati], Basil[ae], 1550. (BORSA, G. – WALSCH, J.: Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus, MKsz. 1965. 128–133.)

¹² Guillaume Budé (1467–1540) híres művét, a *Commentarii linguae graecae* három példányban és két különféle kiadásban is birtokolta. *De asse* című munkáját említi Horatius-kommentárjában. (SAMBUCUS, J.: *Ars poetica Horatii et in ean paraphrasis, et παρεκβολαι sive commentariolum. Antverpiae*, 1564. 163. A továbbiakban: *Ars poetica Horatii* . . .)

¹³ Adrien Turnébe (1512–1565) Cicero, Philo, Plutarkhosz, Aiszkhülosz, Szophoklész műveinek kiadója, a királyi nyomda görög szekciójának igazgatója. (Vö: SILVER, I.: *The intellectual evolution of Ronsard. I. The formative influences.* St. Luis, 1969. 51.) Turnébe jó barátságban van Du Bellayvel és Ronsarddal, egymás iránt érzett tiszteletüket nem zavarja, hogy Turnébe a latinizálók álláspontján van. Egyik levelében azt fejtegeti, hogy a francia nyelv sokkal alávalóbb, semhogy nemesebb alkotásokat fogadjon magába. (Vö: ZOLNAI B.: *Nyelvek harca.* 1926. 101.) Turnébe igen jó barátságban van Zsámbokyval is. 1559-ben elégikus versben gyászolja Zsámboky tanítványa, Bóna György halálát. A *De immaturo Bonae obitu* című vers P. Manuzio, P. Vettori, Fr. Robortello és mások gyászverseinek társaságában két alkalommal is megjelent: *Epistolae aliquot, et epigrammata funebris doctissimorum aetatis virorum, de obitu Georgij Bonae, Patavii, 1559.*, valamint a SAMBUCUS, J.: *De imitatione ciceroniana.* Parisiis, 1561. függelékében. E versgyűjtemény alkalmat adott arra, hogy Bóna halálával együtt gyászolhassák a török iga alatt szenvedő keresztény Magyarországot. (Vö: BACH, E.: *Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584).* Szeged, 1932. 24–26. Zsámboky 1564-ben emblémával köszöntötte Turnébet. (Emblemata . . . 130.) Zsámboky könyvtárában szerepel Turnébe számos autor-kiadása, kommentárja és önálló műve, valamint egy Doratval közös epitaphium-gyűjtemény. „Turnébe érdeme, hogy Párizs a XVI. században a klasszikus nyelvek és irodalmak világközpontjává lett.” (SCHMITT, C.: *Platon dans les universités du XVIe siècle. In Platon et Aristote.* XVIe Colloque internationale de Tours. Paris, 1976. 96–97.) Turnébe magyar tanítványa volt Dudith András is. (FALUDI J.: *Dudith és a francia humanisták.* Minerva, 1928. 80.)

¹⁴ Pierre Danés (1497–1577) Janus Lascaris és Budé neveltje. 1530-tól a Collège Royal vezető görög professzoraként főleg Arisztotelészt népszerűsíti. V. Károlyt támadó irata érthetően nincs meg Zsámboky hagyatékában.

¹⁵ Denys Lambin (1519–1572) Arisztotelész, Cicero, Horatius és Lucretius kiadója, kommentátora. Ez utóbbi a leghíresebb, a XVI. században háromszor is megjelent (Parisiis, 1563, 1565, 1570), ma is nélkülözhetetlen. E művének egyes könyveit Ronsardnak, Muretnek, Turnébenek és Doratnak ajánlotta. (MARTY-LAVEAUX, CH.: *Oeuvres poetiques de Jean Dorat.* Genève, 1966. Slatkin Reprints. XXIV–XXV.) Lambin jó kapcsolatban áll Zsámbokyval, aki 1564-ben emblémával köszöntötte. (Emblemata . . . 50.) Zsámboky grécista érdeklődésű barátját, Nicasius Ellebodiust is ismerte. (WAGNER, D.: *Zur Biographie des Nicasius Ellebodius und zu seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralis.* Heidelberg, 1973. 14.)

¹⁶ Robert és fia Henri Étienne (1528–1598) a legnevesebb francia nyomdász-filológus személyiségek. Henri a Cicero-szakértőnek tartott Zsámbokynak ajánlotta 1567-ben megjelent *Pseudo-Ciceroját*, melyben a hamisítványok filológiai kérdéseivel foglalkozik.

¹⁷ Étienne Dolet (1509–1546) harcos ciceróniánus, ezért Erasmus nagy ellenfele. Franciára fordította Platont. *De imitatione ciceroniana* (Parisiis, 1535, Lyon, 1540) című dialógusából sokat merített Zsámboky. Ennek vizsgálatát más alkalommal végezzük el.

¹⁸ Pierre de la Ramée-t (1515–1572) főként újfajta logikája alapján tartják számon, bár sokat tett a francia nyelv helyes alkalmazása, a latintól való függetlenítése érdekében is. Franciául publikált nyelv-tanának (Parisiis, 1562, 1572.) előszavában állapítja meg, hogy a francia kellemes és szelíd hangzású, úgy hat a külföldre, mint a franciára a görög és a latin.

¹⁹ Du Bellay 1549–1553-ig tartó római tartózkodása során például éppen annak a nemzetközi tudományos kapcsolatokkal büszkélkedő Pinellinek a könyvtárát látogatta, akivel később a németalföldi származású, de főként Pozsonyban tevékenykedő Ellebodius került szoros kapcsolatba. (DICKINSON, Gl.: *Du Bellay in Rom.* Leiden, 1960. 19.)

Zsámboky a fent említett humanisták közül először a humanista néven Auratusként ismert Doratval került kapcsolatba.²⁰ Dorat a Collège de Coqueret-ben Homéroszt²¹, Kallimakhoszt²², „Orpheusz”-t²³, Szophoklészt²⁴, Euripidészt²⁵, Pindaroszt²⁶, Hésziodoszt, Anakreont, Apolloniosz Rhodioszt, Theokritoszt tanította. A latinok közül Vergiliust, Horatiust, Tibullust, Propertiust, Ovidiust²⁷, valamint az újlatin Marullust²⁸ és Macrinust²⁹ (Jean Salmon) interpretálta tanítványainak. A görög költők közül Pindaroszt, a latinok közül Horatiust állította legfőbb példaként tanítványai elé. Hihetetlenül népszerű előadásain a kor legnagyobb költőit és filológusait nevelő Dorat a latin irodalmi jelenségeket mindig a görög mintákkal összhangban magyarázta.³⁰ A francia komparatív nyelvészet és irodalom atyjának nevezett Dorat szerint a görög kultúra összességében magasabb rendű a latinnál.³¹ Dorat koncepcióját legnevesebb tanítványai (Ronsard, Du Bellay és Baif) fejlesztették tovább, amikor szakítottak a szolgai imitáció tanával, a latin nyelv elsődlegességével s helyettük az aemulatio, a versengés és a francia nyelv fontosságára helyeztek nagyobb hangsúlyt. Ezzel beteljesülést nyert Budének az a jóslata, mely szerint a nem túl távoli jövőben az ókoriakat a franciák nem utánozni fogják majd, hanem vetélytársaik, 'aemuli' lesznek.³²

Dorat az első francia humanista, akihez Zsámboky verset intézett. A *barátság* című vers 1552-ben jelent meg s arról tanúskodik, hogy Zsámboky jól ismerte és nagyra tartotta Dorat Horatiust utánozó

²⁰ Jean Dorat (1508–1588) újlatin költő, görög professzorként De Baif, Ronsard, Du Bellay tanára a Collège de Coqueretben. Ronsard 1544-ben kezdi meg nála grécistá tanulmányait, Turnèbe-bel együtt „lumières de nostre age”-nek nevezi Dorat-t. (SILVER: i. m. 57., 51.) Más tanítványai és tisztelői is lelkes szavakkal emlékeztek meg róla. *Lucas Fruytier* azt állítja, hogy Dorat-t hallgatva már nem kell irigyelni a franciáknak Itália robortelloit és sigonioit. (CHAMARD, H.: *Historie de la Pléiade*. Paris, 1961. 102.) *Marc-Antoin Muret* szerint Ronsard Doratnak köszönhette elsőségét abban, hogy nemzeti nyelvű költészetével nemcsak az unatkozó dámák, hanem a művelt férfiak figyelmét is felkelte, tehát a tudós jelleget. (SILVER: i. m. 70–71.) *Papire Masson* szerint Dorat hírnevét kitűnő görög tudása és poétikai ismeretei alapozták meg, s hogy Ronsard is e tanára Homéroszt és a többi görög költőt elemző szemináriumainak köszönhette poétikai és tudományos tájékozottságát. Említi, hogy egész Franciaország és a közeli népek legkiválóbbjai látogatták iskoláját. (SILVER: i. m. 36.) Dorat magyar tanítványai közé tartozott *Berzeviczy Márton*, akinek Dorat 1565-ben verset írt. Feltételezhetően tanította az erdélyi *Uncius Lénártot* és a magyarországi *Braun Jánost* is. (BAUMGARTEN Sándor: Adalékok magyar humanisták francia kapcsolataihoz. EPHK 1943. 80.) Dorat tanítványa lehetett *Dudith András*, akihez *G. E. Imbert*, Dorat neveltje írt verseket. (FALUDI: i. m. 64.) *Dudith* valószínűleg előbb Doratnál tanult s csak később került át a Collège Royalba, ahol Turnèbe előadásait hallgatta. Maga Dorat nem írt szerelmi költeményeket, alkalmi verselőként tartják számon. A szonettnek azonban mestere volt, ebben elsőként az ő tanítványai remelkedtek. (WITTSCHIER, H.–W.: *Die Lyrik der Pléiade*. Frankfurt am Main, 1971. 14–15.) Filológiai és pedagógiai tevékenységének alapját a görög nyelv és irodalom képezte. Ezt a latinnal komparatív módon tanította. (WITTSCHIER: i. m. 12.)

²¹ Lásd a 20. jegyzetben *Papire Masson* nyilatkozatát!

²² WITTSCHIER: i. m. 79.

²³ Uo.

²⁴ CHAMARD: i. m. 108.

²⁵ U. o.

²⁶ SILVER: i. m. 255.

²⁷ Uo.

²⁸ Marulluson kívül szó eshetett előadásain a kor másik divatos költője, Johannes Secundus verseiről is. E kettő hatását mutatják az ugyancsak Dorat-tanítvány Baif és Jodelle versei. (WITTSCHIER: i. m. 79., 119., 160.)

²⁹ Salmon *Naeniae de Gelonide Borsala uxore carissima* (Lutetiae, 1550.) c. műve Zsámboky könyvtárában is szerepel.

³⁰ WITTSCHIER: i. m. 12.

³¹ CHAMARD: i. m. 103.

³² BUCK, A.: *Die humanistische Tradition in Romania*. Berlin–Zürich, 1968. 48.

latin költeményeit.³³ Ez a barátság, melynek első dokumentuma az említett vers, Zsámboky első párizsi útja során, 1551-ben szövődhetett. Ez év szeptemberében ugyanis Zsámboky nyilvános előadást tartott Párizs egyik közelebről meg nem nevezett kollégiumában.³⁴ Minthogy ekkor még csak Doratval állt szorosabb kapcsolatban, feltételezhető, hogy ez épp a Collège de Coqueret, Dorat kollégiuma volt.³⁵ Dorat 1555-ben elhagyta ugyan a Coqueret-t s „lecteur de grec”-ként a Collège Royalba került³⁶, Zsámbokyval kialakult barátsága azonban később sem szakadt meg. 1560. decemberében Zsámboky ismét Dorat társaságában van,³⁷ 1564-ben pedig emblémával kedveskedik tanár-barátjának.³⁸ Dorat költői tevékenységéről és poétikai kommentárjairól Horatius-magyarázatában emlékezik meg: „Dorat felől nagy remény van, ő nemcsak egyezteteti a görögök és a latinok tudományát, de azt is meg szokta mutatni, hogy ezen kívül még mit lehet kezdeni a latin példákkal.”³⁹

A görög példák követésére, a görög művészet és tudomány nélkülözhetetlen voltára Zsámboky többször is felhívja a figyelmet: „Ne bízza el magát tudásában az, aki semmibe veszi a görögök tudományát, mert hiszen innét ered a bölcsesség és enélkül lehetetlen megfejteni az antik szerzők titkos értelmét.”⁴⁰ Dorat hatásáról tanúskodhat az, hogy vele összhangban eredetibbnek, értékesebbnek tartja a görög kultúrát a latinnál.⁴¹ Ezért tartja őket imitálás szempontjából is a legjobbaknak: „... a görögöktől kell vennünk a legjobb példákat.”⁴² Drámákat is kiválóbbnak tartja.⁴³ A Dorat-előadásokon alaposan elemzett Arisztophanészt, Pindaroszt, Homéroszt, Aiszkhüloszt, Szophoklész is messze a latinok fölé helyezi.⁴⁴ S jóllehet Zsámboky magát a görög nyelvet is harcosan védelmezi támadói ellen,⁴⁵ ezen a téren mégis a latinnak nyújtja a pálmát. Ennek azonban nem egyedüli oka az, hogy „... a latin nyelv gazdagabb a görögénél.”⁴⁶ A „szűziesen tiszta, áradó” latin⁴⁷ követelése mélyebb okokkal függ össze.

³³ SAMBUCUS, J.: *Δημηγορίαι*... Basileae, 1552. 121. Marty-Laveaux közli Robert Breton 1540-ben Doratról tett elismerő nyilatkozatát, majd így értékeli: „Robert Breton bizonyára elfogult, vagy Doratnak olyan kéziratát látta, ami azóta elveszett.” (MARTY-LAVEAUX: i. m. XI.) Marty-Laveaux talán megfeledeznek arról, hogy a humanisták nem a mi ízlésünk kielégítésére törekedtek, így Ronsard, Zsámboky és a többiek a maguk sajátos esztétikája szerint dicsérik Dorat Horatiust imitáló költészetét.

³⁴ Oratio quod oratores ante poetas a pueris cognoscendi sint. In *Δημηγορίαι*...

³⁵ Zsámboky sajnos nem közli a kollégium nevét, melyet *societas scholastica, puerorum sanctissima communio* és *coetus clarissimus* néven emleget. (Ua.: 86.)

³⁶ WITTSCHIER: i. m. 14–15.

³⁷ GERSTINGER: Die Briefe... 51.

³⁸ Emblemata... 87–88.

³⁹ Ars poetica Horatii... 146–147.

⁴⁰ SAMBUCUS, J.: *Poemata quaedam*. Patavii, 1555. 11. Lukiánosz-kiadásának (1550.) Sebastian Heydentől származó verses előszavában már felfedezhető a komparatív szemlélet nyoma: „Aki a görög példákat nem kapcsolja össze egyszerre mind a latinokkal, az valójában nem érdemli meg a tudós nevet.”

⁴¹ A görög minták elsődlegessége és a komparatív módszer alkalmazása Dorat pedagógiájának lényege.

⁴² Ars poetica Horatii... 34.

⁴³ Ars poetica Horatii... 38.

⁴⁴ Ars poetica Horatii... 146.

⁴⁵ Ars poetica Horatii... 86.

⁴⁶ SAMBUCUS, J.: *De imitatione ciceroniana*. Parisiis, 1561. 31a. A továbbiakban: *De imitatione*...

⁴⁷ *De imitatione*... 8a. A nyelvi purizmushoz. LAUSBERG, H.: *Elemente der literarischen Rhetorik*. München. 1971. 44–45.

Zsámboky nyelvszemléletének alapját e kettő viszonyáról alkotott felfogásában kell keresnünk. Ide vágó nyilatkozatainak összegyűjtésével viszonylag világos képet alkothatunk magunknak erről. A *De imitatione ciceronianana*ban írja:⁴⁸ „A természet mindennek anyja, mely minden dolgot létrehoz és befejez, melyből minden arányos és alkalmas változatossággal részesül, ez annyira termékeny, hogy olykor úgy tűnik, mintha önnönmagával küzdene és ezért néhány dolgot mintegy nagyobb igyekezettel és gonddal hoz létre és jobban kicsiszol, másokat viszont – mintha kimerült volna s elfelejtkezett volna önmagáról is – hanyagabban lát el: mintha egyszerre küzdene a hiánnyal és a bőség zavarával is. Megnyilvánul ez más dolgokban is, melyek a föld mélyében születnek s onnét törnek elő, sőt az értelem nélküli élőlényekben is. Magában az áhitott ékesszólás dicsőségében is épp ennyire különbözően, ennyire változatos módon bontakozik ki a természet, amikor magát a lelkekbe oltja, úgyhogy abban a talán legfőbb adományában, amellyel minket a többi élőlénytől megkülönböztetett, ugyanannyi változat jelenik meg, ahány fő és ahány személyiség van. E változatosság vagy fokozatosság, bár némi hiányosságot és nehézkességet is jelent, mégis nem csekély mértékben csábít minket a tanulásra és a pályadíj megszerzésére a hírnév örökkévalóságával és az utókor ítéletével kecsegtetve. Ha minden emberben mind az ékesszólásból, mind pedig a többi dolgokból származó legfőbb érdem, minden egyaránt tökéletes lenne, nem maradna semmi fokozatosság törekvésünknek és fáradozásunknak: a természet ilyen állapotában ez az egyenlőség sok kellemetlen dolgot hozna magával.”

Az idézet értelmezésénél óvakodnunk kell, nehogy azt állítsuk, hogy írónk a természetet Lucretius felidéző (*De rerum naturae*, II. 1150–53 és V. 826–27) meg gondolásból kimerültnek vagy meddőnek tartotta. Ha így lenne, éppen úgy a minták elsődlegességét hirdető szélsőséges arisztotelianusokhoz kellene őt sorolnunk, mint a természet meddőségét hangoztató Melanchthon-tanítványt, a Zsámboky számára is jól ismert Christophorus Preyss Pannoniust.⁴⁹ Zsámboky a természet szeszélyes teremtési folyamatáról sehol sem állítja, hogy kimerült vagy meddő. A természet Zsámboky szerint éppen nem terméketlen, sőt azért hoz létre olykor torzszülötteket is, mert túlságosan is termékeny, túlságosan is sok mindent szül egyszerre, ezért nem jut ereje, ideje arra, hogy mindent a kívánatos tökéletességig fejlesszen. Nézetével egyezik barátjának, Lambinnek véleménye is, aki híres Lucretius-kommentárjában írja: „... bizony úgy tűnik, megviselt a föld, de még nem meddő.”⁵⁰

Mindezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, mert Zsámboky – mint a továbbiakban látni fogjuk – éppen a természet olykor hibás vagy hiányos működése miatt tartja fontosnak az ember, a művész beavatkozását a teremtési folyamatba.

Az arisztotelészi φῶσις-ről szóló tan – ζῶν λόγον ἔχον – gerincét az a kérdés képezi, hogy a nyelvet vajon isten adta-e az embernek, s így mennyiben φῶσει, vagy az emberi értelem termékeként, θεσει-ként kell-e kezelni.⁵¹ Zsámboky Dante⁵² felfogását követi, amely szerint a nyelv isten adománya, a lélekkel együtt nyerte az ember, ugyanakkor ki is bővíti ezt a gondolatot. A nyelv és az ész a lélekkel együtt istentől származik ugyan (φῶσει), ezt azonban még magasabb szintre kell fejlesztenünk, eszközként kell bánni vele (θεσει): „Justinianus mondja valahol a *Királyságokban*, hogy . . . égből való isteni ajándék az a mindennél fontosabb, egy és fő dolog (ti. a tökéletes ékesszólás ideája), melynek csodálata és ereje irányítja tollunkat és életünket, de nem azért, hogy ezt elsajátítsuk és ennek ellenére visszaéljünk ezzel, hanem hogy az ékesszólás teljes és tökéletes formáját műveljük és tiszteljük, melyet munka végzésére kaptunk. Így tanítja Platon és Arisztotelész . . .”⁵³

⁴⁸ *De imitatione*¹ . . . 4b.

⁴⁹ Vö: VÁSÁRHELYI Judit: Két XVI. századi magyar ciceronianus. Itk 1978. 279.

⁵⁰ LUCRETIUS: *De rerum natura*. Parisiis, 1563. 188.

⁵¹ APEL, H.: *Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico*. Habilitationsschrift. Bonn, 1975. 108.

⁵² DANTIS ALAGHERII: *De vulgari eloquentia. In Opera omnia*. II. Leipzig, 1921. 389.

⁵³ *De imitatione*¹ . . . 16a.

Platon és Arisztotelész egyeztetését tanúsítja a Dorathoz címzett embléma is: „Bármilyen van bennünk, a magas mennyből származik és mind téged segít, csak kedvesen fogadd! (. . .) Jó tudni az igazságot, hogy ki teremtett semmiből mindent, hogy az embert arccal és értelemmel ajándékozta meg, hogy szemlélje a csillagokat.”⁵⁴ Az *arc* és *értelem* a nyelv fogalmával rokon itt s éppen olyan teleologikus jellegű, mint az előző idézetben az ékesszólás.

A természet kevésbé fejlett, rosszul sikerült, alaktalan vagy összezavarodott dolgai között maguk a nyelvek is elvadultan, elkorcsosultan várnak mértékre, szabályozóra. A nyelvi zűrzavarban a természetet, a kezdeti káoszt (*γῶσται*) magas fokú stilizálással (*θεῖται*) kell megformálni. Ezt a feladatot az alkotó művész, a poéta hajtja végre. A természetnek ez a kicsiszolása jelenti a művészetet. Az arisztotelianus-ként ismert, valójában talán inkább averroista Pomponazzi-tanítvány Sperone Speroninak⁵⁵ ezt a gondolatát átveszi Du Bellay és Zsámboky is. Du Bellay szerint bár a természet maga is gondoskodik a nyelvek létrehozásáról, ezek azonban saját erejükből nem fejlődnek úgy, mintha az ember segíti őket és művészi ügyességgel bánik velük.⁵⁶ Zsámboky szerint „(a vulgáris) nyelvek zűrzavarában”⁵⁷ gyakorlással és stílussal kell „a gyakran faragatlan természetet kifinomítani és kicsiszolni.”⁵⁸ *Ars poetica*-interpretációja szerint ugyanis „. . . a szépség a nagy dolgokból és a rendből ered, a dolgok jeles mivolta éppúgy nem hoz hasznot, mint az összegyűjtődött bőség vagy a formátlan és rendszertelen összevisszaság (chaos).”⁵⁹ /^a Egy másik emblémájában szintén a *θεῖται*-oldalt, a gyakorlás (*exercitatio*) és fáradozás (*labor*) fontosságát hangsúlyozza: „Nincs oly nyers és durva hiba a természetben, amit ne volna képes kicsiszolni szorgalmával a fáradozás.”⁵⁹ De beszédes az a kép (*2. ábra*) is, amely a Lambinhez intézett embléma tartozéka.⁶⁰ Itt a költészetet jelképező alak fején babérkoszorú, Apollo szoláris jelképe,⁶⁰ /^a felé isteni kisugárzás, *enthemesa divinum* árad. A figura bal kezében mérőrudd és olló: a természetet mérték segítségével megformáló művész attribútumai.⁶¹ Jobbra tőle az istentől teremtett, tökéletes formákból álló természeti világ, ahol „a természet formák által nyer különbözőzést.”⁶² (A paletta és az esetek a horatiusi *ut picta poesisre* utalnak.) Balra látható mindaz, amit az isteni munkát folytató alkotónak, vagyis a poétának alaktalan állapotából ki kell emelnie, szabályok és mértékadó norma segítségével meg kell formálnia, artikulálttá kell tennie: a ΧΑΟΣ.

Zsámboky tehát egyfelől átveszi az alkotó isteni adottságáról, ihletettségéről szóló neoplatonikus tanítást, másfelől azonban ugyanezt arisztotelianus módon ötvözi azzal a gondolattal, hogy csak

⁵⁴ Emblemata . . . 87–88.

⁵⁵ Sperone SPERONI: Dialogo delle lingue. In Dialogi. In Vinegia, 1542. 117.

⁵⁶ Du BELLAY, J.: La Deffence et Illustration de le Langue Francoyse. Ed.: H. Chamard, Paris, 1966. 26.

⁵⁷ *Ars poetica* Horatii . . . 106.

⁵⁸ De imitatione¹ . . . 49b.

—⁵⁸ /^a *Ars poetica* Horatii . . . 100.

⁵⁹ Jellemző már az embléma címe is: „A szorgalom helyrehozza a természetet.” Emblemata . . . 52. Bach Endre Zsámboky emblémájának Jacques Grevintől való francia fordítását Boileau *Ars poetique*-jével veti össze, majd megállapítja, hogy bár kettejük között nem lehet kimutatni konkrét kapcsolatot, az azonban összeköti őket, hogy poétikai felfogásuk a Pléiád tanításaiban gyökerezdik. (BACH: i. m. 39–40.) A Pléiade természetfelfogásához CASTOR, G.: *Pléiade Poetics*. Cambridge, 1964. 37–62.

⁶⁰ Emblemata . . . 50. Lásd a tanulmány 255. oldalán levő ábrát!

⁶⁰ /^a VÖ: CLEMENTS, R. J.: Renaissance Embleme Literature. PMLA LXX (1955) 789–790.

⁶¹ Ezek voltaképpen a grammatika jelvényei. Róla írja Turoczi-Trostler: „Királynő, a tudás fája alatt pihen, fején korona, baljában fenyítő ostor, jobbujában kés, amellyel kiirtja a nyelvi hibákat . . .” TUROCZI-TROSTLER József: A magyar nyelv felfedezése. In *Uő.*: Magyar irodalom – világirodalom. Bp., 1961. 20.

⁶² *Ars poetica* Horatii . . . 28.

gyakorlással, fáradozással *együtt* lehet igazi alkotást létrehozni. Jól érzékelteti ezt az alábbi idézet: „... a legkevésbé sem szabad elhanyagolni ama bizonyos lángocska (ti. az isteni eredetű kisugárzás) töredékét, ami lelkünkben megmaradt, hanem szorgalommal és igyekezettel fel kell azt szítanunk.”⁶³

A latin mint oszlop, mérőrúd és olló

Szabályt alkotni, fölmérni, rendet teremteni – ez a poeta doctus célja. Ezt azonban csak normatív értékű minta (exemplum) segítségével lehet elérni. Ez – vagy hogy Zsámboky motívumainál maradjunk, a mérőrúd és az olló – csak akkor töltheti be maradéktalanul szerepét, ha eleget tesz a változtatlanság, az állandóság követelményének.⁶⁴ Zsámboky ennek kapcsán is egy Dante⁶⁵ nyomán elterjedt és általánossá vált felfogást követ, amikor magáévá teszi a vulgáris nyelv „nem maradandó és romlékony” és a latin „örök és nem romlékony” voltáról szóló tanítást. Másrészt azonban tudomásul veszi azt is, hogy a latin azért mégsem annyira változatlan, s legfeljebb a vulgárisal szembeállítva, viszonylagosan tűnik annak. A kérdés felmerülése során így elkerülhetetlenül szembe kell néznie a történetileg élő nyelv fogalmával. Ezt a tárgyi és emberi világ (res) és a jelölésére használt nyelvi eszközök (verba) vonatkozásában teszi.⁶⁶ Átveszi azt a közismert tételt, mely szerint a nyelv valóságtükröző szerepe kettős. Egyrészt a külső, vagy más néven tárgyi, másrészt a belső, vagy lelki valóság tükrözésére, leírására szolgál. Egy helyütt azt írja erről, hogy „... az igék ... mintegy a dolgok árnyékai és képmásai.”⁶⁷ Máshol ilyeneket ír: „... az igék a dolgok formái és mintegy árnyékai,”⁶⁸ a jelek „... a dolgok és tudattartalmak szolgálói és kimutatói.”⁶⁹ „Ahogy a szemek az intellektus, úgy a beszéd a tudattartalmak kifejezésére adatott.”⁷⁰ Hosszasan lehetne még sorolni a nyelvi eszközök és a valóság összefüggésére utaló nyilatkozatait.⁷¹ Zsámboky jól tudja, hogy a valóság (res) állandó változásnak van kitéve, tehát szükségszerűen követnie kell ezt a valóságot leíró nyelvnek is: „Bizony, ahogy magukban a dolgokban sincs semmi örök, semmi, ami elkerülhetné a pusztulást, épp úgy a szóhasználatban sincs semmi állandó és a beszéd is úgy változik, ahogy az emberek erkölcei és ezek összességének gyakorlata szerint alakul ki a jogos és a megítélhető.”⁷² Ez a gondolata kétségtelenül erős impulzust kapott az általa kommentált Horatiustól: „Ut silvae foliis pronos mutantur in annos; / prima cadunt, ita verborum interit aetas.” (Horatius: De arte poetica. 60–61).⁷³ Idézett megállapítását épp ehhez a sorhoz fűzte. Máshol a Vergilius-magyarító késő ókori Serviusra hivatkozva tárgyal ehhez hasonló, egyébként Varrónál, Cicerónál és egy egész sor grammatikusknál is fellelhető gondolatokat: „... miért tulajdonítasz előnyösebb helyzetet azoknak a jeleknek, melyek a dolgok és

⁶³ SAMBUCUS, J.: De imitatione ciceroniana. Antverpiae, 1563. A7^a A továbbiakban: De imitatione² ...

⁶⁴ A latin grammatika szabályozó szerepéről BALÁZS János: A nemzeti nyelvek nyelvitanirodalmának kialakulása. MTud 1956. 7–12. sz. 313–322.

⁶⁵ DANTIS ALAGHERII: Il Convivio. In Opera omnia, Leipzig, 1921. 80. Apel mutat rá, hogy a XVI. század olasz nyelvelméleti írói túlnyomórészt Dantét ismétlik, vagy közvetlenül belőle indulnak ki. (APEL: i. m. 125–126.) A nominalista és a logoszmisztikán alapuló nyelvfilozófia mellett a Dantééhez köthető irányt teszi meg az újkori beszédelfogás harmadik tipikus kiindulópontjává. (Uő.: i. m. 1–97.)

⁶⁶ A nyelvi humanizmus alapját képező fogalom-pár filozófiai vonatkozásait vizsgálja WESSELER. M.: Die Einheit von Wort und Sache. Der Entwurf einer rhetorischen Philosophie bei Marius Nizolius. München, 1974.

⁶⁷ Ars poetica Horatii ... 100.

⁶⁸ Ars poetica Horatii ... 104.

⁶⁹ Ars poetica Horatii ... 28.

⁷⁰ De imitatione¹ ... 20b.

⁷¹ De imitatione¹ ... 9b, etc.

⁷² Ars poetica Horatii ... 111.

⁷³ BRINK, C. O.: Horace on Poetry. The 'Ars poetica'. Cambridge, 1971. 57.

tudattartalmak szolgálai és kifejezői, és amelyeket a tömeg megítélése és bizonyos beszédgyakorlat szabálya szerint szerettek? Sok olyan ma bevett és szokásban levő fordulat van, amit a jövő kor majd elvet és régen sem volt hallható. A háborúk is meg a népek vándorlásai is sokat változtatnak, sokat alakítanak...⁷⁴ Mindezek alapján végül arra a következtetésre jut, hogy a beszéd egyszerre „változékony és állandó”.⁷⁵ Úgy véli, hogy a változékonyabb inkább a vulgáris nyelvekre jellemző, míg az állandóság inkább a latin sajátossága. Ez az állandóság nyilván összefügg a latin holt nyelv voltával. Zsámboky szerint a latin állandósága a latin grammatikájában ölt testet, ez a latin humanizmus alapja. Kitűnően szemlélteti ezt a Carlo Sigoniohoz intézett embléma.⁷⁶ (3. ábra) A képen négy, a grammatikát, dialektikát, retorikát és történetírást szimbólizáló nőalakot látunk. A Dialektika, Retorika és a Történetírás jelképes alakjai közös oszlopon, a súlyuk alatt roskadozó, „szűz” Grammatika vállain állnak. Zsámboky egy sor más humanistával összhangban a latin nyelvvel azonosított grammatikát magával a humanizmussal azonosítja, ennek feltételét látja benne. A grammatica-humanitas⁷⁷ összefüggése alapján mondja ki véleményét nélkülözhetetlen szerepéről: „... nem mégy sokra velük (ti. az előző hárommal) a grammatika nélkül. Ez jelenti ugyanis az igazán kemény munka alapját, semmit nem tesz örökérvényűen az, aki gyenge a grammatikában.”⁷⁸ Felveti ugyan a görög nyelv lehetőségét is, de végül mégis elveti, mert szerinte a görögök ékesszólását a latinok „termékenyebbé és jobbá”⁷⁹ tették. Termékenység alatt a nyelvi kifejezőeszközök gazdagságát (copia verborum) érti, s ezt azért tartja fontosnak, mert tisztában van azzal, hogy az emberi lélek és a tárgyi valóság ismeretlen mélységeit csakis egy hajlékony, árnyalatokkal rendelkező, differenciált nyelv segítségével lehet eredményesen kifejezni: „Ha a szavak a dolgok jelei, elengedhetetlen, hogy a tárgyi ismerethez társuljon a szóbeli kifejtés. Minél csiszoltabb és választékosabb ez utóbbi, annál kedvezőbb az értelemnek és egyszersmind felfoghatóbb is.”⁸⁰ Ezek alapján igazi humanista módjára a nyelvek ismeretét, művelését tekinti a legfontosabb kultúrfeladatnak. A tudomány legégetőbb gondjait is a nyelvi tudatlanságra és a választékosság hiányára vezeti vissza: „... ha bármiben is csorbát szenved értelmünk, az nem annyira a dolgok homálya, mint a nyelvi tudatlanság és a választékosság elvetése miatt történik.”⁸¹ Zsámboky ebben a helyzetben a latin nyelvet tekinti a megoldás biztosítékának, a latint látja legmegfelelőbb eszköznek arra, hogy segítségével pontosan ki lehessen fejezni a valóságot, amellet a latint tartja egyedül alkalmasnak a többi nyelv megnevesítésére, kicsiszolására.⁸² Mivel pedig Quintilianus⁸³ és a humanista írók többsége szerint a latin írók közül Cicero volt az, aki egyesítette művészetében a legkiválóbb görög szerzők erényét, számára is Cicero a legjobb prózaíró, maga a megtestesült *latinitas*,⁸⁴ a nyelvi tisztaság és gazdagság, a stílus egyedüli eszménye, ideája: „... Cicero a latin nyelv egyedüli és vitathatatlan fejedelme, vagy ha úgy tetszik, minden nyelv közös, legfőbb és legtökéletesebb szónoka.”⁸⁵ E felfogás alapján tartották Cicerot nélkülözhetetlen mércének

⁷⁴ Ars poetica Horatii ... 28.

⁷⁵ De imitatione¹ ... 9b.

⁷⁶ Emblemata ... 142–143. Lásd a tanulmány 255. oldalán levő ábrát!

⁷⁷ Quintilianus (Inst. or. II. 15. 33.) alapján írja Apel: „A rhetorica = humanitas = sapientia = civilitas sorból nőtt ki az itáliai humanizmus valamennyi elmélete Petrarca és Salutati óta. Ezen alapul Valla és Poliziano összefoglaló koncepciója a grammatika, illetve a filológia szerepéről.” (APEL: i. m. 147.)

⁷⁸ Emblemata ... 143.

⁷⁹ De imitatione¹ ... 8b.

⁸⁰ De imitatione¹ ... 19b.

⁸¹ De imitatione¹ ... 8b.

⁸² De imitatione¹ ... 8b.

⁸³ QUINTILIANUS' Institutio oratoria. X. 1. 108. Zsámboky (De imitatione² ... B1^b.) és a cicerónianusok kedvelt hivatkozási helye.

⁸⁴ A *latinitas* a *sermo purus* társfogalma, egy adott nyelv természetéből fakadó nyelvhelyesség kifejezője egyes szavak és szókapcsolatok esetében. (LAUSBERG: i. m. 44.)

⁸⁵ De imitatione¹ ... 17b.

Európa-szerte a XVI. században, ezért tekintették követésre, utánzásra szolgáló példának a neolatin prózában és a feltörekvő, nemzeti nyelvű irodalmakban is.⁸⁶ A humanisták többsége a XVI. század folyamán még nem is jut ennél tovább. Továbbra is a latin nyelv vitathatatlan tekintélye és a vulgárisal szembeni elsőbbsége, vagyis a latin imitációja mellett törnek lándzsát. Zsámboky maga is közéjük tartozik. A távoli jövőben tudja csak elképzelni azt az állapotot, amelyről tanítványa, Bóna György beszél: „Nekem is az a véleményem, hogy amikor már eléggé kiműveltük anyanyelvünket, nem fogunk majd a latinításra szorulni. (. . .) úgy kell *saját hazai nyelvünket védelmeznünk*,⁸⁷ hogy ne kelljen a régi szolgaság (ti. az imitáció) valamiféle bélyegeként saját nyelvünket elhanyagolva idegen nyelv mellett elkötelezni magunkat.”⁸⁸ Laminhez intézett embléma (2. ábra) is tanúsítja, hogy Zsámboky még karonülő gyermeknek tartja a nemzeti nyelvet, mely még fegyelemre, nevelésre szorul. Éppen ezért veszedelmes jelenségnek tartja a vulgáris nyelv táborának túlzó törekvéseit: „Egyesek túlságos önimádatból, vagy mert csődött mond a tehetségük, annyira dédelgetik a velük született nyelvet, hogy közben azt akarják, pusztljon az anya, melytől többségük származott. Sőt azt akarják, hogy oly sok évszázadon át megőrzött kincseitől, méltóságától megfosztva heverjen, hogy a tudatlanok észre ne vegyék a tudományok lábnymait és az ő tolvajlásukat. Szükséges ezért, hogy *megvédelmezzük őt!*”⁸⁹ Zsámboky amellett, hogy világosan utal a neolatin nyelvek eredetére, a vulgáris nyelvvel szemben egyelőre még a latin védelmét tartja időszerűnek. Rámutat, hogy bár a nemzeti nyelven író szerzők tudománya is a latinból származik, tehát a latint imitálják, a latin irodalomban járatlan és filológiai műveletlen tömeg azonban hajlamos mindezt egyedül a vulgáris erényének tartani és vele szemben háttérbe szorítani a számukra érthetetlen, tudós latin nyelvet. Tévedés lenne azt hinnünk, hogy Zsámboky egyedül volt ezzel a véleményével. Romolo Amaseo, akinek kiterjedt magyarországi kapcsolatai voltak,⁹⁰ és akit Zsámboky is ismert,⁹¹ már 1529-es nyilvános bolognai előadásában fellépett a latin további irodalmi használata és tanulmányozása mellett visszautasítva a túlzott népnyelvi követeléseket.⁹² Amaseo a latint kiművelt, nemzetközi nyelvként védi és a latin gazdaságában megtestesülő szellemi hagyományokat hangsúlyozza, melyeket a nemzeti nyelv kizárólagosságának szószólói és ezek tanítványai el szeretnének rabolni.⁹³ Vele együtt utasítja vissza a vulgárist Francesco Bellafini,⁹⁴ Francesco Florido Sabino,⁹⁵ néhány évtizeddel később Bartolomeo Ricci,⁹⁶ valamint a Zsámbokyval jó összeköttetésben levő Carlo Sigonio⁹⁷ és még

⁸⁶ Ciceró nemzeti nyelven történő imitálására már a 15. században történt kísérlet. Ennek kéziratban maradt, tudomásunk szerint feldolgozatlan dokumentuma Georgius Vallagusa olasz munkája: „Elegantiae Ciceronianae materna lingua in quotidianum usum expositae ad Jo. Ant. Girardis.” (Biblioteca Marciana, Cod. 262 (4719)). A XVI. századra számtalan Zsámbokyhoz és spanyol kortársához, A. Matamorohoz hasonló nyilatkozat születik erről: „Minden szónok elé Cicerót állítom, mert őt bármely nyelven, mindenki utánozhatja. A vulgáris nyelvekről mondom ezt, közhasználatú nyelveinkről, s azt ajánlom, hogy ezeket Cicero művészetével képezzük ki.” (NORDEN, E.: Die antike Kunstprosa. Leipzig, 1909. 732.)

⁸⁷ Du Bellay *La Deffence*-ának „védelem”-motívuma!

⁸⁸ De imitatione¹. . . 8a.

⁸⁹ De imitatione¹. . . 6b.

⁹⁰ Vö: RÉVÉSZ Mária: Romulus Amasaeus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. Szeged, 1933.

⁹¹ Amaseot Zsámboky a latin nyelv elismert harcosai között tartja számon. (De imitatione¹. . . 18a.)

⁹² KRISTELLER, P.-c.: Ursprung und Entwicklung der italienischen Prosasprache. In Uő.: Humanismus und Renaissance. II. München, 1976. 146.

⁹³ Szónoklatát ismerteti RAJNA, P.: La data di una lettera di Claudio Tolomei ad Agnolo Firenzuola. La Rassegna, 1916. Ser. III. fasc. I. 7.

⁹⁴ CIAN, V.: Contro il volgare. In Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna. Milano, 1911. 252–297.

⁹⁵ SABBADINI, R.: Storia del Ciceronianismo. Torino, 1885. 127–136.

⁹⁶ B. Riccinek a latin felsőbbrendűségéről szóló műve Zsámboky könyvtárában: (25) Bartholomaei Riccij de imitatione lib[ri] 3. Paris[iis], 1557. in 16° 35^a–37^b

2. ábra

3. ábra

sokan mások. Sokkal kevésbé élezzik ki a vulgáris és a latin közötti ellentétet a francia humanisták, aminek okát – anélkül, hogy itt most részletesebben fejtegetnénk – abban látjuk, hogy a franciák sokkal inkább a göröghöz kapcsolódtak az olaszoktól eltérően semmiféle nemzeti jelleggel nem ruházták fel a latint.⁹⁸

„Cicero és minden műveltebb nép példájára”

„Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven s ezt a nyelvet nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról napra fontosodó okból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell” – írja 1558-ban Bornemisza Péter Szophoklész-fordításának méltán híressé vált utószavában.⁹⁹ Ezt a nyilatkozatát így értékeli Nemeskürty István: „Úgy látszik, az volt a véleménye, hogy a stílus akkor igazán szép, akkor igazán cicerói, ha a szó legszorosabb értelmében közérthető. Ehhez a nézethez a lutheri tanács segíthette Bornemisztát.”¹⁰⁰ Bornemisza azonban nem annyira a „lutheri tanács”, mint inkább mestere, a Wittenbergben, Párizsban és Padovában¹⁰¹ is járt Georg Tanner útmutatásai alapján választhatja nyelvművelő szándékai megvalósítására a fordítás eszközét. Tanner görög filológiai tudásának gyarapítására 1545/46-ban Zsámbokyval együtt hallgathatta Melanchthont,¹⁰² épp akkor, amikor a „praeceptor” a görög tragédiákat elemezte. Talán közös studiumokra¹⁰³ utal Zsámbokynak az az 1551-ből való előszava, melyben Tannert régi barátként és olyan emberként mutatja be, akinek érdeklődési köre is igen közel áll az övéhez. Zsámboky nemcsak Tannerrel, hanem annak tanítványaival is jó kapcsolatban állt. Ezt tanúsítja a Tanner tanítási gyakorlatát megvilágító előszó, amit barátja két bécsi tanítványához, Wolfgang és Georg Kremerhez intézett: „Kérlek benneteket, hogy Cicerot mindenki másnál jobban csodáljátok, és kezeskedhetek előttetek, hogy ő az, aki nemcsak a művészet elméletét adta át pontosan, hanem azt is, hogy e szónoki művészetet milyen gyakorlatokkal sajátíthatja el az ember, ... nem kétlem, hogy minderről nap mint nap hallotok tanítóktól, Georg Tannertől e tudományos és irodalmi ismeretekkel egyaránt megáldott embertől, akit bensőséges baráti kapcsolat fűz hozzám...”¹⁰⁴ A Zsámbokyval azonos irodalmi nézeteket valló, Párizsban és Padovában iskolázott Tanner a magyar nyelv művelése, szókincsének bővítése érdekében Bornemisza számára sem tanácsolt mást, mint amit a kor többi pedagógusa, nyelvművelője tett: idegen nyelvű művet adott tanítványának imitációs gyakorlatként. Jóllehet Bornemisza fordításában a szerkesztés terén megfigyelhető némi önállóság, ez azonban még nem minősül aemulationnak, hiszen ahhoz inkább önálló, újszerű alkotással kellett volna előlépni. Bornemisza változtatásai nem nyelvi, stilisztikai, hanem dramaturgiai természetűek. Munkájáról ő maga ismeri el, hogy „nagyobb részre fordított.” A *Tragédia* imitációs termékként való felfogását ő maga támasztja alá, amikor a fordítást *gyakorlatként* említi: „... ezzel a gyakorlattal nemcsak a görögben, hanem anyanyelvünkben is szert teszek majd némi (nyelvi) gazda-

⁹⁸ Sigonio 1556-ban Velencében tartott szónoklatából (De latinae linguae usus retinendo) csaknem szó szerint veszi át Zsámboky ezt a részt: „Vannak, (...) akik vagy azért, mert túlságosan bíznak tehetségükben, vagy mert netán elijeszti őket a rájuk váró hatalmas munka, mostanában úgy viselkednek irodalmi köreinkben, hogy ezt a – hogy úgy mondjam – vulgáris nyelvet dédelgetik, méghozzá annyira, hogy eközben gyökeresen megtagadják az ősi latint. Úgy gondolom, hogy veszélyes és hamis nézet vezérli őket.” (SIGONIUS, C.: *Orationes septem. Coloniae, 1592.* 51–52.) Vö: a 89. jegyzethez tartozó, idézett szöveggel!

⁹⁹ A nemzeti nyelvek polémiájában megnyilvánuló „prénacionalista” jellegre később még visszatérünk.

¹⁰⁰ BORNEMISZA Péter: *Tragoedia magiar nyelvonn.* Bécs, 1558. Utószó. *In Régi magyar drámai emlékek.* 1. köt. Kiad. és bev.: KARDOS Tibor. Bp., 1960.

¹⁰¹ NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter, az ember és az író.* Bp., 1959. 65.

¹⁰² *Allgemeine deutsche Biographie.* Leipzig, 1894. 37. köt. 382–383.

¹⁰³ FOERSTEMANN, C. E.: *Album Academiae Vitebergensis.* Lipsiae, 1841. 204.

¹⁰⁴ 1551-ben Strassburgban van együtt Tannerrel. (ASCHBACH, J. R.: *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565.* III. Wien, 1888. 280.

¹⁰⁵ SAMBUCUS, J.: *Epistolarum conscribendarum methodus.* Basileae, 1552. 4.

ságra.”¹⁰⁵ A fordítás imitációs gyakorlatként való szerepeltetését Quintilianus (Inst. or. X, 5, 3) nyomán kanonizálták. elmélete – mint majd látni fogjuk – kizárja az anyanyelvi önállóságot feltételező aemulatiot.¹⁰⁶

„Valahányszor a humanisták nemzeti nyelvhez fordulnak, csak azért, teszik, hogy megkönnyítsék vele a latin, görög, héber megértését, elsajátítását”-írja Turoczi-Trostler József.¹⁰⁷ Észrevétele bizonyos fókig Zsámbokya is áll, aki többször hoz fel nemzeti nyelvű példákat mondandója, vagyis a latin nyelv imitálása fontosságának szemléltetésére. A Dorat-tanítvány Zsámbokyt alább ismertetésre kerülő összehasonlító nyelvészeti és irodalmi megfigyelései alapján joggal nevezhetjük a magyar komparatiztika őseinek.

Különösen szívesen bizonyítja, hogy az irodalmi szintre fejlődött vulgáris nyelvek és a híres nemzeti nyelvű alkotások voltaképpen utánzásnak, illetve a latin szülő szabályozó szerepének köszönhetik érdemeiket: „A franciák és a spanyolok . . . napról napra gazdagabbá és csiszoltabbá teszik nyelvüket a görög és a latin segítségével.”¹⁰⁸ Nemcsak egyes különálló szavakat vettek át, hanem a mondat szerkezetek módozatait, a szónoklatok alkatát, fényét és jellegét is utánozzák.”

A XVI. századi olasz próza normatív művének számító Dekameronról írja: „Éjt nappallá téve bújják manapság Boccaccio történeteit, hát nem latin módra ír? Ezen kívül a szavak, kifejezések, mondások, áthelyezések, zárórítmusok annyira hasonlítanak néhány latinra, hogy azt mondhatná az ember, Cicero elbeszéléseit olvassa. Bár azt a fenséget és higgadtságot, amit a szónoki vitatkozás és fórum megkíván, nem tudta megőrizni történeteiben.”¹⁰⁹ Istvánfi Pál, Ráskay Gáspár, Enyedi György és Szegedi Veres Gáspár¹¹⁰ XVI. századi Dekameron-fordításai után Zsámboky¹¹¹ idézett soraiban a korabeli magyar Boccaccio-kritika kezdetét üdvözölhetjük. „A nemzeti nyelvek antikizálódása már Boccaccio Dekameronjának bevezetésében feltűnik, amikor anyanyelvén »parla grec et latin«”-állapítja meg Borinski.¹¹² Herczeg Gyula írja, hogy Boccaccionál „a legnagyobb bőségben találjuk meg az előző korszak előkészítése folytán a latinizáló, humanista stílus minden ismertetőjegyét”.¹¹³ Zsámbokyt megelőzően Bembo¹¹⁴ és Speroni¹¹⁵ is vizsgálat tárgyává tette Boccaccio stílusát, amit ők is az olasz próza humanista megnesemesüléseként magasztaltak fel.

¹⁰⁵ BORNEMISZA: i. m. RMK. I. 35. (I iii^b.)

¹⁰⁶ Vö: LAUSBERG, H.: Handbuch der literarischen Rhetorik. München, 1973. 528–529.

¹⁰⁷ TUROCZI-TROSTLER: i. m. 19.

¹⁰⁸ Ars poetica Horatii . . . 107. Vö: „Se compose donq' celuy qui voudra enrichir sa Langue, à l'imitation des meilleurs auteurs Grez & Latins . . .” (DU BELLAY: i. m. 45.) *Illustration-motivum!*

¹⁰⁹ Ars poetica Horatii . . . 120.

¹¹⁰ Zoltán RÓZSA: Boccaccio nella vita letteraria ungherese. In *Il Boccaccio nelle culture e letteratura nazionali, a cura di Fr. Mazzoni*. Firenze, 1978. 429–432.

¹¹¹ Zsámboky könyvtára az alábbi Boccaccio-műveket tartalmazta: (989.) L'Amoraza [= Amorosa] Fiametta D. M. Giouanni Boccatio // In Venegia. Gab[riel] Giolitto (!) De Ferrarij 1558. 8°. (1046.) Joan[nis] Bocatij de casibus virorum] Illustrium lib[ri] 9. latinè et germanicè, cum priuilegio Caes[areo] // Augustae Vindelicorum. [Philippus Ulhardus.] 1544. in fol., (1271:) Le Decameron de M. Joan. (!) Bocaij (!) Florentin // . à Lyon. Guillaume Rouille. 155[6. in 16°], (1658.) Il Decamerone Dim [=Di, M.] Giouan Boccaccio alla sua intera p(er)fettione ridotto, & con dichiarationj & auertimentj illustrato per Girolamo Ruscelli. Con gra[fi]zia] & priuilegio in Venetia Vincento Valgris[o] 1554. 4°.

¹¹² BORINSKI, K.: Die Antike in Poetik und Kunsttheorie. Leipzig, 1914. 151.

¹¹³ HERCZEG Gyula: Az olasz próza kezdetei és a humanizmus. In *Renaissance-tanulmányok*. Szerk. KARDOS Tibor. Bp., 1957. 325. A Dekameron antikizáló stílusához részletes tájékoztatást adnak: BENSON, R. L.: Protohumanism in »Ars dictaminis«. In *Boccaccio: Secoli di vita, a cura di M. Cottino-Jones—E. F. Tuttle*. Ravenna, 1975. 40–56. FOSCOLO, U.: Discorso storico sul testo del Decamerone. In *Uő. Saggi e discorsi critici*. Firenze, 1953. 346–366., BRANCA, V.: Struktur der Prosa. Rhetorische Tradition und stilistische Phantasia. In *Boccaccio's Decameron*. Hrsg. P. BROCKMEIER. Darmstadt, 1974. 94–113.

¹¹⁴ BEMBO, P.: Prose della volgar lingua. Intr.: C. Dionisotti—Casalone. Torino. 1931. 73. Zsámbokynál: (1020.) Prose di Monsignor Bembo in Venegia, 1547. 8°.

¹¹⁵ Sperone SPERONI: Dialogo delle lingue. In *Speroni: i. m.* 109. és *Beszélgetések a retorikáról*. In *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Szerk. KOLTAY-KASTNER Jenő. Bp., 1970. 189.

Zsámboky az *Udvári ember* szerzőjét, Castiglionet is Cicero mércéjével méri, sőt magát a vulgáris nyelv apostolát, Speronit is e szerint ítéli meg:¹¹⁶ „De hallgass csak, hogyan gazdagították nyelvüket a franciák és az olaszok! Nem látod tán, hogy Balthasar Castiglione¹¹⁷ Cicero értekezésének műfaja szerint és a Szónokról írt munka fordulatait csaknem szóról szóra átvéve hozta létre udvari illetenátát?¹¹⁸ Hogy mi van Speronival?¹¹⁹ Hát nem érződik a Dialógusokban¹²⁰ csaknem mindenütt a latinus fordulat?” Bembo és tanítványai Zsámboky által is vizsgált nyelvi imitációjáról írja Foscolo, hogy Bembo és társai mindenben latinul írtak és gondolkoztak. „Ez nemcsak azt jelentette, hogy csodálattal adóztak a nagy mintáknak, hanem azt is, hogy a rómaiak retorikai előírásait is követték. A holt nyelv utánzásából szükségszerűen következett, hogy az imitáció szolgátságába süllyedtek. Lelkük mélyén gyökeredett az a dogma, hogy bármely nyelven írni csak a nagy modellek vallásos imitálásával lehet.”¹²¹ Ezzel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk Zsámboky-nak Bemboról és Castiglioneről adott nyilatkozatára, ahol a hangsúly nemcsak azon van, hogy ezek ketten utánozták, hanem azon is, hogy *miben* utánozták a latinokat:¹²² A vulgáris nyelvek „gyakorlata családi körben, hallás és beszélgetések során alakul ki. Ezt először Bembo kanonizálta ifjúkorában írt, olasz nyelvű leveleivel¹²³ és Castiglione az *Udvári ember*rel. Ők ketten a latinokat utánozva új dolgokkal gazdagították nyelvüket, mindezt később otthoni szokás és mód szerint adták elő.” Már az ókori kritikusok is felhívták a figyelmet arra, hogy például Cicero szónoki beszédeinek és baráti levelezésének (Epistolae familiares) hangneme teljesen eltérő. A familiaris, bensőségesen egyszerű, családi stílus – Cicero episztoláinak tanúsága szerint – jól tűri a társalgási nyelvben otthonos kötetlenebb nyelvi fordulatokat (tehát például a latin komikusoknál vagy Cicerónál előforduló bizonyos vulgarizmusokat, graecizmusokat), nem tűri viszont a költői vagy szónoki pátoszt, a „gravitas”-t, a fentebb stíl hangnemét, vagy az iskolás, értekező körülményességet, stb. Zsámboky szerint Bembo és Castiglione érdeme abban áll, hogy a latin klasszikusok – a római komédia szerzők, Horatius „sermo”-i, Cicero „familiaris” levelei stb. – mintájára az olasz irodalmi nyelvben is meghonosították ezt a hangnemét, a csevegési stílust.

Zsámboky a latint imitáló olasz szerzők vizsgálatából kedvenc szerzőjét, Petrarcat sem hagyja ki. Az olasz költői nyelv fejedelmének egyik latin eredetű nyelvi újítását annak bizonyosságául emeli ki, hogy a latin igenis nélkülözhetetlen a neolatin nyelvű irodalom számára: „Ugyanígy állíthatjuk, hogy Petrarca is szépen mondta elsőként: 'elfoglalni magát valamivel' és 'minden erejét megfeszítve’

¹¹⁶ De imitatione². . . F8^b.

¹¹⁷ Zsámboky Castiglione-kiadásai: (56.) Il Corteg[giano] di ms. Conte Baltasar Castilione [corretto e revisto per il Dolce, secondo l'esemplare dal proprio autore.] in Venegia [= Venegia] [per D. Giglio]. 1552. in 16°. (530.) Il libro del Co[r]tegg[giano] del Conte Balthasar [= Baltasar] Castiglione, nuouamente stampato et con somma diligentia reuis[t]o con la sua tauola dj nuouo aggioreta [= aggjionta]. Con grafzija et priuilegio // Venetia [= In Vinetia] ap[p]resso a (!) Gabriel Giliotti [= Giolito] dj Ferrariz. 1554. 8°.

¹¹⁸ „Kétségtelen, hogy a Cortegiano azzal az antik irodalmi hagyománnyal rokon, amelyet a humanizmus életre akart kelteni. Különösen érvényes ez a Plutarkhoszt és a Cicero *Szónokát* idéző részekre” – állapítja meg 16. századi magyar kritikus elődjével összhangban Ettore BONORA: Baldassare Castiglione e il Cortegiano. In Storia della letteratura italiana. Milano, 1976. 166.

¹¹⁹ Sperone Speroni (1500–1588) az anyanyelv kiművelését programra tűző Accademia della Crusca elnöke. „Az anyanyelv áttörése a nyelvi humanizmus latin fázisa végén következett be Bembo »umanesimo volgare«-jével és az Accademia della Crusca beszéd szabályozásával. Ők valósították meg a dantei »lingua grammatica« minden művészi nyelvre érvényes normalizálását.” (APEL: i. m. 127.) Ezt a nyelvi célkitűzést vették át a Pléiade tagjai is. Du Bellay köztudottan egész szakaszokat másolt át Sperone Speroni Dialogo delle lingue című munkájából. (Vö: DU BELLAY: i. m. VI–VII.)

¹²⁰ Speroni dialógusai Zsámbokynál: (413.) Dialog[h]i di M. Speron[e] Speroni [Nuouamente ristampati & . . . corretti.] in Venegia Domenico Giglio. 1558. in 8°.

¹²¹ FOSCOLO: i. m. 349.

¹²² Ars poetica Horatii . . . 106–107.

¹²³ Zsámboky könyvtárában nem szerepel a *Lettere famigliari* című levélgyűjtemény. Zsámboky ebben az utánozható modellt ünnepli.

accampar l'ingegno és még sok más is.¹²⁴ Petrarca idézett nyelvi újítása a Canzoniere CCXXXIX. sextinájában, a 26. sorban fordul elő. „A l'ultimo bisogno, o misera alma, / *Accampa* ogni tuo *ingegno* ogni tua forza, / Mentre fra noi di vita alberga l'aura.”¹²⁵ Az *ingegno* főnév többször is előfordul a Canzonierében (CLVII, 3; CC, 8; CCXXI, 14; CCCIV, 7; CCCVIII, 14; stb.), az *accampare* (< campo < campus, -i m. latin főnévből lett) igével együtt azonban példátlan latinos összetétel. Zsámboky észrevétele gyaníthatóan Speroni hatásával függ össze, aki maga is vizsgálta a Canzoniere szókincsét, s ő maga is kiemelte annak antik eredetű szavait.¹²⁶

Zsámboky azonban nem kizárólag a latin stilsztika és nyelvészet érdekében teszi meg komparatív jellegű megjegyzéseit, ezért túl is nő a Turoczi-Trostlertől származó jellemzésen. Rendkívül alapos, túlnyomórészt itáliai tanulmányain alapuló megfigyeléseket tesz az irodalom motívumátvétellel és fordításelmélettel kapcsolatos kérdéseiről is.¹²⁷ „Úgy mondják, Petrarca a maga írásait francia forrásból¹²⁸ merítette. A saját műveivel¹²⁹ azonban sokkal nagyobb dolgokat hozott létre.” Kritikai megjegyzései a nyelvek eltérő akusztikájára is kiterjednek.¹³⁰ „... azt mondják, hogy a spanyolok a maguk Amadisát régi francia műből vették.”¹³¹ Ennek ellenére nagyobb dicsőséget arattak amazoknál, mert ha francia fordításban¹³² olvasod, már nem olyan édes, teljesen elvész az eredeti tárgy és lelemény magasztos jellege.” Máskor a spanyol és az olasz nyelvű fordítások közti eltérést regisztrál-

¹²⁴ *Ars poetica* Horatii ... 108.

¹²⁵ PETRARCA: *Il Canzoniere e I Trionfi*. Milano, 1912. 274.

¹²⁶ „... köztük mintegy csillagokként éjféle égbolton, fénylett néhány kevés szó, részben antik, de azért nem sértően avatag kifejezés, milyenek uopo, unquanco, sovente...” (SPERONI, Sp.: Beszélgetések a retorikáról. In *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Szerk. KOLTAY-KASTNER Jenő. Bp., 1970. 184–185. Szókincsének latin elemeihez *Gáldi László: Az olasz költői nyelv és a humanizmus*. In *Renaissance-tanulmányok*. Szerk. KARDOS Tibor. Bp., 1957. 409.

¹²⁷ *Ars poetica* Horatii ... 154.

¹²⁸ Valószínűleg a provanszál költészetet érti *gallicum argumentum* alatt, melynek a toszkánra és Petrarcára gyakorolt hatásáról Bembo értekezik. (BEMBO: i. m. 13–21.)

¹²⁹ Petrarca művei Zsámbokynál: (56.) *Il Petrarcha, con dichiarazione non più stampate*. // In Venezia Nicolo Beuilaqua, a^o 1562, in 16°, (320.) *Il petrarcha [= Petrarca] con le spositione di Mj. Giouannj Andrea Gesualdo* // Venetijš Dominic(us) Giglius, a^o 1553, in 4°. *Mezgenésített canzonei: (1999–2003.) Musica di M. Mattio Rampolini eccellente (!) Musico Fiorentino sopra di alcune canzoni del diuino Poeta M. Francesco Petrarcha.* in Lione [1560?] Jacobo Moderno 4°.

¹³⁰ *Ars poetica* Horatii ... 154–155.

¹³¹ Garcí Rodriguez de Montalvo *Amadis de Gaula* című lovagregénye 1508-ban jelent meg, de csakhamar rendkívül népszerű lett és számos kiadás és fordítás követte. A francia fordító, Nicolas de Herberay szerint Montalvo az Amadis történetét egy régi, picardiai nyelven írt kéziratból merítette. (Vö: HEINRICH Gusztáv: *Amadis de Gaula*. EPHK 1920. 15.) Eredete bizonytalan. Modern kiadása feltünteteti a kiadások és a fordítások adatait is: *Libros de caballeros españoles*. I–IV. Ed.: E. B. PLACE, Madrid, 1959. Zsámboky könyvtárában nem szerepel spanyol kiadás.

¹³² Zsámboky Amadis-kötetei: (1188.) *Le Premier Liure d'Amadis de Gaule Mis en Francois par le seigneur de[s] Assars [= Essars] Nicolas de Herberay, commissaire [= commissaire] ordinaire de l'artellerie du Roy Acuerdo Oluido* // . A Peris poior [= pour] Vincent Sertenas. 1557. 16° (1226.) *Le Huitiesme Liure de Amadis de Gaule mis en Francois Par le Seigneur des Essars Nicolas de Herboray [= Herberay] Commissarie (!) ordinaire de l'artellerie du Roy Acuerdo Oluido* // . à Paris Vincent Sertenas 1557. 16°, (1266.) *Le Second Liure d'Amadis de Gaule, mis en Francois, par le seigneur des Essars, Nicolas de Herberay Commissariae (!) de l'artellerie du Roy à Paris Vincent Sertenas. 1557. 16°, (1266 : 2.) Le Troiesme Liure de Amadis de Gaule etc. Acuerdo Oluido. à Paris Vincentius (!) Sertenas. 1557. 16°, (1268.) *Le Sixiesme Liure de Amadis de Gaule etc. Acuerdo Oluido* // à Paris Vincent Sertinas [= Sertenas]. 1557. 16°, (1270) *Le quatriesme Liure d'Amadis de Gaule, Acuerdo Oluido* // à Paris Vincent Sertenas. 1557. 16°. Franciaországi ismeretségéhez: VAGANAY, H.: *Amadis en français*. Slatkin Reprints. 1970. Magyarországi olvasottságához adalék Elias Corvinus 1572. márciusában Battyány Boldizsárhoz írt levele, melyben közli, hogy küldi a kért „librum Amadis germanicum”-ot, vagyis az Amadis német fordítását. (BARLAY Ö. Szabolcs: *Elias Corvinus és magyarországi barátai*. MKsz 1977. 345.)*

ja:¹³³ „Látjuk, hogy ugyanez történt a spanyolokkal, akik csodálatosan és kellemesen írják meg saját nyelvükön a történeteket, az olaszok¹³⁴ azonban sehogy sem képesek fordításokkal megőrizni ugyanazt a bájít. Ha ellenben ők próbálkoznának Orlandoval¹³⁵ és hasonlókkal, akkor viszont ők maradnának messze távol az eredeti áradásától és édességétől.” Mindezek mögött az a következtetés húzódik meg, hogy fordítás útján képtelenség visszaadni az eredeti művek nyelvi értékeit. Ezt a gondolatát Bembo kívül Speroni nyelvekről szóló dialógusából¹³⁶ és Du Bellay *Deffence*éből is meríthette. Valószínűbbnek tartjuk azonban ez utóbbi hatását: „... képtelenség visszaadni a szerző által elért bájít, másrészt akármilyen jelleggel bíró nyelv természetét akarnátok kifejezni a szerző eredeti szerkesztését és a fordítás törvényét szem előtt tartva, erőltetetté, fagyossá és kellemetlenné válna szövegek. Eszerint ha Démoszthenészt és Homéroszt latinul, Cicerot és Vergiliust franciául olvasnátok, olyan hatással lennének rátok, mintha Proteuszként át meg átváltozva eltérnének azoktól az érzésektől, miket a szerzőket eredetiben olvasva éreznének, mintha a lángoló Etna hegyéről a Kaukázus rideg ormára kerülnétek. Amit pedig a latinról és a görögökről mondtam (ti. hogy mindegyiknek sajátos természete van), az kölcsönösen elmondható minden más vulgáris nyelvről. Közülük csak Petrarcát említem, akiről elmondhatom, hogy ha Homérosz és Vergilius feltámadva megkísérelné lefordítani, képtelenek lennének ugyanolyan bájítal és természetességgel visszaadni, mint amilyen vulgáris toszkán nyelven.”¹³⁷ Míg azonban Du Bellay ebből azt a következtetést vonja le, hogy fordítások helyett francia műveket kell írni, addig Zsámbokynál sehol sem találunk ilyen értelmű kijelentést.

Számos jel mutat Bembo *Prosejének* hatására is. Erre utalnak a nyelvek sajátos tulajdonságáról szóló sorok. A vulgáris nyelvnek, mondja Zsámboky, éppúgy, mint a görögnek és a latinak, megvan a maga szelleme.¹³⁸ Másutt azt írja, hogy „minden nyelvnek megvan a maga nélkülözhetetlen sajátossága¹³⁹ és ez a beszédmódot alaposan meg is kell ismerni, nehogy valamiképpen, ahogy az már lenni szokott, helytelen módon a magunk nyelvszokására térjünk át.” Bembo tanításán alapul Zsámbokynak ez a fejtegetése is: „Mint hogy az egyes nyelvekben az erkölcsök és tájak eltérő volta miatt más és más tartanak kellemesnek, – amit egyeseknél iszonyatos véteknak tartanak, az kevésbé az a másikaknál – feltétlenül ügyeljünk arra, hogy a magunk nyelvtől eltávolodva lehetőség szerint minden szóról szóra fordítsunk, ha (hogy úgy mondjam) vulgáris nyelven szándékozunk valami bájos vagy fenséges dolgot kifejezni. (...) ... ennek alkalmazása főleg a közmondásokban, szállóigékben, hasonlatokban, összevetésekben lehet hasznos.”¹⁴⁰ Amikor Zsámboky szó szerinti fordításról beszél, bizonyára didaktikai célzattal teszi ezt, hogy ezáltal lehetővé tegye a tanulóknak az idegen nyelv szellemének elsajátítását, tehát valószínűleg az idegen nyelvet magyarázó, gyakorlatokat végeztető nevelők számára ad itt tanácsot.

A fordítás elvi kérdéseit fejtegető tudósi magatartás nyomai a Padovában iskolázott Gyalui Torda Zsigmond Orestes-fordításának előszavában is fellelhetők. Gyalui azonban nem az iskolai használatra készülő, szó szerinti fordítás, hanem a művészi igénnyel készült műfordítás kapcsán fejteget Zsámbokyhoz hasonlókat: „... a görög beszédnek is megvannak a maga jellemző nyelvi fordulatai. Ha ezeket

¹³³ De imitatione²... Cl^a.

¹³⁴ A kritizált olasz nyelvű Amadis-fordítás: (572.) I quatt[ro] libri de Amadis de [= di] Gaula // In Venegia appresso Nicolao Beuilaqua. 1560. 8°.

¹³⁵ Zsámboky könyvtárában: (565.) Orlando Furioso di Ludouico Ariosto con noui figurae (!) et expositione de[i] l[u]og[h]i difficili // Venetijs Andreas Gudanginus [= Guadagninus]. 1558. 8°. Gulyás megjegyzi, hogy sem Brunet, sem Graesse nem ismeri ezt a kiadást.

¹³⁶ „... olvassátok Vergiliust vulgáris nyelven, Homéroszt latinul és nem-toszkánul Boccacciot és nem lesznek olyan csodálatosak...” (SPERONI, Sp.: i. m. 110.)

¹³⁷ DU BELLAY: i. m. 36–37.

¹³⁸ Ars poetica Horatii... 154.

¹³⁹ De imitatione¹... 11b. Vö: „... minden nyelv rendelkezik egy bizonyos minőséggel, ettől függően lehet ez a nyelv szegényes vagy gazdag, csiszolt vagy nyers, tetszetős vagy zord, ... ezt pedig nem lehet más bizonyítékokkal szemléltetni, csak azokkal, amelyeket az illető nyelven leírt formában találunk (BEMBO: i. m. 25.)

¹⁴⁰ Ars poetica Horatii... 124–125.

kevésbé illő módon ülteted át, akkor legkevesebb jegyeitől és legértékesebb díszeitől fosztod meg a művet. (. . .) Más illik ugyanis ebben és más a latinban.”¹⁴¹

Zsámboky a fordítás elméleti kérdései között veti fel azt is, hogy az idegen nyelvek helyes használatához nem elég csupán az elemi grammatikai szabályok ismerete. A helytelen nyelvhasználat során adódó barbarizmusokat csak úgy lehet elkerülni, ha az adott nyelv szintaksziséis és retorikáját is jól ismerik. Ez a gondolat viszont arra figyelmeztethette a korabeli olvasót, hogy csak rendkívül alapos nyelv- és szónoklattani ismeretek birtokában és csak igen óvatosan szabad bármilyen nyelven a latint vagy más nyelvet utánozni. A vulgáris nyelvek sajátos tulajdonságairól Bembo szájába adva Speroninál hangzik el figyelmeztetés: „. . . ha különbözik a szókincs, a szerkesztés és halmozás művészete, akkor más valami kell a latinban és más a toszkánban.”¹⁴² Ezt a *más valamit* mondja ki Speroni egy másik szereplője: „. . . a különböző nyelveknek különböző grammatikák és következésképpen különböző poétikák és retorikák felelnek meg.”¹⁴³ Zsámboky német és olasz példamondatai is ezt a gondolatot illusztrálják:¹⁴⁴ Hibátlan német példa: *Ist mein frondtlich anlangen*,¹⁴⁵ *wollet der alte Kundtschofft*¹⁴⁶ *nicht vergessen, und mir in der Sachen*¹⁴⁷ *zugefallen werden*.¹⁴⁸ Ezeket mind a német, mind ki velük élt, megérti.¹⁴⁹ Ha azonban ugyanezen szavakat egy kevésbé járatos olasznak vagy magyarnak adod azzal, hogy kösse össze és adja őket elő, az éles elméjű német tüstént megróna a hibákat és nem is értené meg oly könnyen a gondolatot, ha úgy mondaná (ti. a németet nem eléggé ismerő olasz vagy magyar), ahogy sokszor előfordul: *Ist anlangen*¹⁵⁰ *mein frondtlich wollet nicht der alte vergessen Kundtschofft*¹⁵¹, *zugefallen und mir werden in der Sachen*. Egy született német hasát fogná efeletti nevéttében. Az egyes szavakat felismerné, az összefüggést azonban bajosan hallaná ki belőlük. Még azok az emberek is, akik csaknem egész életüket németek közt töltötték, bár jól tudják, hogy mit mondanak, vagy írnak az idegenek, így agyalják ki és szerkesztik meg mondanivalójukat.” Zsámboky német példamondata azt szemlélteti, hogy míg a latinban van bizonyos lehetőség a mondatrészek sorrendjének szabadabb megszerkesztésére, addig a németben ilyen eljárás érthetlenséget eredményez. Latinizmus a *vergessen* ige birtokos vonzattal (gen. memoriae), annak hat a birtokos névmás (*mein*) hátravetése, a jelző (*der alte*) és a jelzett szó (*Kundtschofft*) között az állítmány ragozott része (*vergessen*), valamint a *zugefallen und* szerkezet a latin *in gratiamque* feltételezhető mintájára.

Zsámboky olasz példája is lényegében ezt mutatja:¹⁵² „Olasz példát hozok: nálunk maguknál is a külföldiek és idegenek – hacsak maguktól fogva valamiképpen nem elég tehetségesek és nem figyelnek teljes erejükből, s begyakorlott nyelvüket és természetüket meg nem változtatják – olyan hanyagul és zavarosan beszélnek, hogy a szórend megbontása miatt a szavak minden kifejezőerejüket és bájukat elvesztik s nem kevésbé gyakran történnek nyelvi hibák. *Ho risposto*¹⁵³ *alle partite*,¹⁵⁴ *però*¹⁵⁵ *che*

¹⁴¹ GYALUI TORDA Zsigmond: Orestes Euripidis. Basileae, 1551. Előszó.

¹⁴² SPERONI, Sp.: Dialogo delle lingue. In i. m. 113.

¹⁴³ SPERONI, Sp.: Beszélgetés a retorikáról. In i. m. 183.

¹⁴⁴ De imitatione¹. . . 11a.

¹⁴⁵ Ma inkább *Verlangen* lenne.

¹⁴⁶ *kundtschofft* (De imitatione². . . B6^b.) Ma a németben *Bekanntschafft*.

¹⁴⁷ *sachen* (Uo.)

¹⁴⁸ *sein* (Uo.)

¹⁴⁹ Magyar fordításban: *Az az én nyomatékos baráti kérésem, hogy ne feledkezze meg a régi ismeretségről, és ez ügyben nekem segítségemre legyen.* Az értelmezéshez nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Vízkelety András és Hubert Herkommer germanistáknak.

¹⁵⁰ *an langen* (De imitatione². . . B6^b)

¹⁵¹ *kundtschofft* (Uo.)

¹⁵² De imitatione². . . B7^a.

¹⁵³ *risposlo* (De imitatione¹. . . 11a.)

¹⁵⁴ Az *alle partite* 'alla sfida' 'párbajra hívás' jelentésben.

¹⁵⁵ *però* (Uo.)

*non mi fido della vostra venuta qui.*¹⁵⁶ Ha ezeket így rendezné el: *Alle partite ho risposto*¹⁵⁷ *della venuta qui vostra, non mi però che fido.* Felkiáltana egy műveltebb olasz és csupa zavaros kétértelműségnek mondaná. És szeretném, ha megértenék az ilyesféle példákat a homályos szórendről és a mondatszerkesztésben való tudatlanságról, mert ha valaki még a szavak kifejezőerejét, természetét és árnyalatait sem ismeri, azt teljesen tudatlannak¹⁵⁸ mondjuk. Itt jegyzi meg, hogy szinte sohasem talál az ember két olyan kötőszót, melyeknek mindenütt egyforma stílusértékük lenne s egyformán lehetne használni őket a szintaktikai szerkezetekben.¹⁵⁹ Ezzel kapcsolatban állapítja meg,¹⁶⁰ hogy főképp a fentiek semmibe vevése miatt követnek el hibákat azok, akik „... ha egy kicsit értik a szavakat s épp bepillantást nyertek a grammatikába, máris szónoklatokat és költeményeket ontanak. Ezeket Démoszthenész vagy Homérosz perzsáknak, frigeeknek, szkítáknak vagy németeknek ítélné és – helyesen – azt tartaná róluk, hogy alig néztek bele¹⁶¹ írásaikba. Egészen úgy beszélnének róluk, mint rólam – aki magyar vagyok – egy német, avagy bizonyára úgy, ahogy egy oláhról egy olasz, egy horvátról egy cseh, egy umberről egy római, egy lombardiaiáról egy sienai vagy egy firenzei.” Ez az utóbbi mondat különösen figyelemre méltó. Itt ugyanis olyan nyelveket állít párba Zsámboky, melyek egyrészt semmiféle rokonságban nem állnak egymással (ilyen a német és a magyar) másrészt egy nyelvcsaládba tartoznak (ilyen a román és az olasz,¹⁶² illetve a horvát és a cseh), harmadrészt pedig nyelvjárási változatok (umbriai, római, lombardiai, sienai, firenzei).¹⁶³ A magyar¹⁶⁴ és a német egymás mellett szerepeltetése azért szúr szemet, mert ha a magyartól eltekintünk, a germán, a neolatin¹⁶⁵ és a szláv¹⁶⁶ nyelvcsalád ma is érvényes elkülönülését figyelhetjük meg. Bár első pillantásra úgy tűnhetne, hogy a felsorolt nyelvek és dialektusok között irodalmi használatra való alkalmasság alapján egyfajta sorrendet állapít meg Zsámboky, mégsem erről lehet szó, vagyis ezúttal nem műveltségi fok szerint állít fel megfeleltetéseket. Nem azt akarja mondani, hogy a magyar, a horvát, a román, az umber és a lombardiai beszéd önmagában véve csúnya vagy kultúrátlan, (a vulgáris nyelveket csak a latinnal szemben tartja műveletleneknek) hanem azt, hogy *mindenki* neveltségessé válik, amikor nem anyanyelvén beszél, anélkül, hogy teljes mélységében megtanulta volna

¹⁵⁶ Magyar fordításban: *Válaszoltam a kihívásaikra, de nem bízom az idejövételükben.* A mondat értelmezéséhez Benedek Nándortól kaptam segítséget, ezúton köszönöm.

¹⁵⁷ *risposlo* (De imitatione¹... 11a.)

¹⁵⁸ A választékos, szép stílust az értelem fokmérőjének tekintette a nyelvi humanizmus. Az önmagát nyelvíleg rosszul kifejező embert éppen ezért (lásd a 94. jegyzetben említett *rhetorica* = sapientia-összefüggést!) Zsámbokyhoz hasonlóan lebecsülték.

¹⁵⁹ De imitatione¹... 37a.

¹⁶⁰ De imitatione¹... 11a.

¹⁶¹ Zsámboky szerint az imitációs gyakorlatok alsó fokát jelentő *lectiot* is elhanyagolják. Vö: LAUSBERG, H.: Handbuch... 528–549.

¹⁶² A román és az olasz nyelv összefüggésére utal egyebek között RANSANUS, P.: *Epithoma rerum Hungaricarum*... Ed.: Petrus Kulcsár, Bp., 1977. 33. és 1584-ben KOVACSÓCZY Farkas: *De administratione Transsylvaniae dialogus Claudiopoli, 1584.* 24^b–25^{ab}.

¹⁶³ A Nápoly, Róma, Firenze és Milánó környéki dialektusokról ír BEMBO: i. m. 21.

¹⁶⁴ Zsámbokynak is tudnia kellett, amit barátja, Gesner írt a magyar rokotalanságáról: „E nyelvnek semmi köze sincs a horváthoz vagy az angolhoz, s úgy gondolom, hogy bármely mással sem rokon.” Zsámboky könyvtárában is szereplő művében Gesner – valószínűleg Dévai Bíró Mátyás sugallatára – elítélő módon nyilatkozik Sylvester János 1541-es Újtestamentum-fordításáról s ezzel együtt a magyar irodalmi nyelvről: *Mithridates. De differentiis linguarum [tum veterum, tum hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt.] Conradi Gesneri obseruationes. // Tiguri [Christophorus] Froschouer[us] 1555. [8°] 52^a.*

¹⁶⁵ Zsámboky könyvtárában is szereplő (1467.) *De tradendis disciplinis* (Basileae, 1555.) című művében Vives a neolatin nyelveket a latinból eredezteti.

¹⁶⁶ A szláv nyelvek rokonságát is érinti a könyvtárában szereplő alábbi mű: (1592.) [Jani Dubravii Silesii] *Historiae Regni Bo[h]emiae [ab initio Bohemorum.] Libri 33 Cum priuilegio 1552 folio // . Prostannae, Joan[nes] Guntherus. (A iii^a)*

azt a neki idegen nyelvet, vagy dialektust, amit éppen használ.¹⁶⁷ Az idézett példák éppen ezért meg is fordíthatók: nemcsak a németek nevehették ki Zsámbokyt, amikor német beszédébe hungarizmusokat kevert, hanem frónk is megmosolyoghatta a magyarral próbálkozó németet, ha az a magyar beszédben germanizmust alkalmazott.

Az olasz nyelvjárásokat emlegető Zsámboky a dialektus definícióját is megadja: „... egyazon ország falvaiban a közös nyelv számtalan nyelvjárásra oszlik.”¹⁶⁸ A nyelvjárások sokfélesége a humanisták többségéhez hasonlóan nála is nagy érv a neolatin vulgáris „romlott” voltának alátámasztására: „Ki az a kicsit is jobb ízlésű ember, aki ne látná, hogy mennyire eltérő és mily zabolátlan mindegyik nyelvjárás, hogy a mai nyelv mily sok tekintetben alatta marad a réginek (ti. a latinnak)?!”¹⁶⁹

Beszél arról is, hogy a nyelvek zöme szegényes szókészlettel rendelkezik.¹⁷⁰ Véleménye szerint ettől a hiánytól úgy szabadulhatnak meg, ha a klasszikus nyelvek szókincséből kölcsönöznek, illetve képeznek szavakat. A következő módokat ajánlja egyszerű és összetett szavak képzésére: *derivatio* (származtatás), *inversio (felcserélés) transpositio* (áthelyezés) és *additio literarum* (hangtoldás).¹⁷¹ Arra az esetre, „ha az odavágó és a dolgokkal együtt keletkezett” szavak hiányoznának, említi még a *periphrasis (körülrítés) és a catachresis* (hiányzó szót pótló névátvitel) lehetőségét is.¹⁷² Amit Zsámboky a modern nyelvek szókincsének a klasszikus nyelvek segítségével történő gazdagításáról mond, jobbára csak a román nyelvekben hasznosítható. Az általa ajánlott szóképzési módokat nem lehet erőszak elkövetése nélkül alkalmazni sem a magyarban, sem más olyan modern nyelvben, amely nem a latinból származik. Ha a mondat szerkesztés viszonylatában világosan látta, hogy egyik nyelv kifejezéseit, szintakszisát sem lehet egy másik nyelvre szószertint lefordítani, vagy mechanikus módon átoltani, bizonyára annak is tudatában volt, hogy a nem-neolatin magyart, németet, horvátot vagy csehet nem lehet ugyanolyan latinos szóképzési eszközökkel „gazdagítani”, mint a franciát, a románt, vagy az olaszt.

Zsámbokynak a vulgáris nyelvek egyenjogúsítása irányában tanúsított elvi nyitottságát tanúsítja, hogy elismeri: „bármely nyelven beszélhet valaki tisztán, választékosan, díszesen, alakzatokkal, ragyogóan, kivanatosan, értelmesen és kellemesen”¹⁷³ azaz ciceróniánusként.¹⁷⁴ A modern nyelvek korabeli fejlettsége alapján azonban egyelőre azt a gyakorlati következtetés kellett levonnia, hogy sokat kell még tenni azért, hogy ezek a tudományos és művészi nyelv szerepét is átvehessék a latintól. A latin és a vulgáris közötti legfontosabb különbséget az iskolai grammatikai és a köznapi nyelvi nevelés különbözőségében látta: „Anyanyelvünkben pedig, s a többi olyan nyelvben, amelyek a gyakorlat által majdnem anyanyelvünké váltak, könnyebben észrevesszük a nyelvtani hibákat és a helytelen túlzásokat s a többi effélet, és jobban figyelünk az egyeztetésre és a mondat szerkesztésre. *Nincs* is minden részletkérdésre vonatkozóan *annyira kidolgozva ezeken a nyelveken a grammatika, és nem annyira fejlett az oktatás sem*...”¹⁷⁵ A Zsámbokynál szereplő *ars* (grammatika) és *disciplina* (oktatás) szorosan összetartozó fogalompár, amelyet a görög a *τέχνη* és a *παιδεία* terminusokkal jelöl.

¹⁶⁷ 1551-ben Zsámboky a latinossággal szemben elkövetett esetleges anyanyelvi beszüremkedések miatti vétkei miatt mentegetődzik párizsi hallgatósága előtt. (*Διμηγοριαί* ... 69.) Bóna szorgalmas tanítványként fel is mondja a leckét: „Én a magam részéről ügyelek majd, hogy latinosak s ne magyarosak legyenek azon dolgok, miket papírra vetek...” (De imitatione¹ ... 10b.)

¹⁶⁸ De imitatione¹ ... 34b.

¹⁶⁹ De imitatione¹ ... 9a.

¹⁷⁰ De imitatione¹ ... 36b.

¹⁷¹ Ars poetica Horatii ... 119–120.

¹⁷² Ars poetica Horatii ... 103–104.

¹⁷³ De imitatione¹ ... 21a.

¹⁷⁴ Zsámboky itt a jövőre vonatkoztatva elvileg elfogadja Speroni azon megállapítását, hogy a vulgáris nyelveknek is megvannak a maguk cicerói, vergiliusai, homéroszai és démoszthenészei. (Vö: SPERONI, Sp.: Dialogo delle lingue. In i. m. 109.)

¹⁷⁵ De imitatione¹ ... 10a.

Zsámboky tehát az *ars – usus* viszonylatában vizsgálja a nyelv elsajátításának lehetőségeit. Az *usus* itt nem feltétlenül tudatos nyelvi gyakorlatot jelent, hisz anyanyelvén helyesen beszélhet az is, aki sohasem tanult grammatikát. Az *ars*, illetve *τεχνη* terminusok ezzel szemben a klasszikus nyelveken olyan „szakszerű” tevékenységet jelölnek, amely valamilyen részletesen kidolgozott, *tudatosított szabályrendszeren* alapul. Ennek a technének a részletes kidolgozására és alapos megtanulására (*ars grammatica*) a latinban éppen azért volt szükség, mert a holt latin nyelvet már senki sem beszélte anyanyelvén, s így a latinitás, azaz a latin nyelvhelyesség kérdésében már senki sem hagyatkozhatott természetes nyelvérzékére. A holt nyelvekéhez hasonlóan részletes szabályrendszert és hasonlóan szigorú oktatási és gyakorlási módszereket (*disciplina*) a köznapi életben modern nyelvek számára nem volt szükséges kialakítani, mert azokat környezete élő, mindennapi nyelvhasználatából ezek nélkül is bárki elsajátíthatta. Ahogy azonban Zsámboky forrásai, Bembo, Speroni, Du Bellay és mások is egy igényesebb, grammatikai és retorikai szempontok szerint iskolázott, irodalmi használatra, vagy emelkedettebb társalgásra alkalmas *volgare illustre* létrehozásán fáradoztak, ugyanúgy lép fel maga Zsámboky is azzal az igénnyel, hogy a korábbi ösztönös nyelvhasználatot a klasszikus nyelvek már kidolgozott grammatikájának és retorikájának lehetőség szerinti utánzásával tudatosá változtatva *kiművelt* (*exculta*) nemzeti irodalmi nyelveket hozzanak létre.

A nemzeti nyelvű irodalmak spontán fejlődés során keletkezett jellemzői közül csupán egyetlen egyet említ fenntartás nélküli dicsérettel. A kor divatos műfaját, az ekhózo verseket felhozva elismeréssel nyilatkozik rímképző lehetőségeikről. Megállapítja, hogy „... a vulgáris nyelvek ma különösen kitérnek ilyesféle érdemeikkel és rugalmasságukkal.”¹⁷⁶ A magyar nyelv ilyen érdemeiről Balassi ekhós versei tesznek tanúságot.

Jóllehet mai ismereteink szerint nincs adat arra, hogy bárkit is biztatott volna Zsámboky eredeti, vagy akár fordítás (tehát imitációs) jellegű magyar irodalmi alkotás létrehozására, azt azonban mégsem zárhatjuk ki, – épp a Bornemisza-féle fordítás figyelmeztet erre – hogy valamilyen úton módon, esetleg többszörös áttétellel, mégiscsak termékenyítően hatott ez a széles körű elméleti képzettséggel rendelkező újlatin író a magyar nyelvű szépirodalom felvirágoztatására. Kétségtelen azonban, hogy ő maga még a latin humanizmus alapjának tekintett latin elsőségét védelmezi. A latin nyelv melletti kitarását azonban nemcsak filológiai, hanem történelemszemléleti okok is magyarázzák.¹⁷⁷

Téglásy, Imre

A LA CONCEPTION DE LA LANGUE ET DE L'HISTOIRE DE JÁNOS ZSÁMBOKY (SAMBUCUS)

János Zsámboky (Sambucus) est une figure considérable de l'humanisme européen à cause de son rôle international de communicateur. L'étude essaie de démontrer à l'aide des ses oeuvres de théorie littéraire et de ses ouvrages littéraires que sa conception de la langue et de la littérature a été influencée d'une manière décisive par la méthode comparatiste du célèbre professeur de la Pléiade, Jean Dorat. Avec Jean Dorat, Denys Lambin et son ami italien Carlo Sigonio, Zsámboky argumente, contre les représentants extrêmes de la langue vulgaire, en faveur de la priorité du latin identifié avec l'humanisme (*grammatica* = *humanitas*). C'est Cicéron, l'artiste idéalisé du latin, et la prose *faïne* qui doivent être imités par les écrivains des langues nationales rudimentaires et représentées comme un enfant en bas âge. Pour démontrer que les écrivains qui utilisent la langue nationale doivent leur art, eux aussi, au latin, il fait des remarques stylistiques pertinentes à propos du *Décameron* de Boccace, de *Il Cortegiano* de Castiglione, des *Dialogues* de Sperone Speroni, des *Lettere famigliari* de Bembo et il

¹⁷⁶ *Ars poetica* Horatii . . . 71.

¹⁷⁷ A tanulmány II. része is az ItK-ban jelenik meg.

mentionne un néologisme de phraséologie jusqu'aujourd'hui non enregistré du *Canzoniere* de Pétrarque. Il parle en une conception comparatiste de l'emprunt de motifs et de la théorie de la traduction aussi. C'est ici qu'il mentionne les poésies italiennes de Pétrarque, *Amadis* de Montalvo, *Orlando furioso* de l'Arioste. C'est grâce à l'influence de Bembo, Sperone Speroni et Joachim du Bellay, que Zsámboky ne renie pas la raison d'être et l'avenir des langues nationales. Par sa phrase d'exemple en langue allemande et italienne, il attire l'attention sur les qualités grammaticales et de rhétorique propres aux langues vulgaires et divergentes des langues antiques. Pour cultiver les langues nationales, il tient pour une tâche importante l'amplification des instruments de l'expression. Pour ce but, il recommande la dérivation, l'inversion, la transposition, *additio litterarum*, *periphrasis*, et *catachresis*.